

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Гаєвик Оксана Сергіївна

Допускається до захисту:

Завідувач кафедри загального
та прикладного мовознавства
і слов'янської філології,
к.філол.н., доцент

_____ І.В. Гарбера

« _____ » _____ 2025 р.

**МОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ:
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ**

Спеціальність 035 Філологія

Кваліфікаційна робота

Науковий керівник:

І.В. Гарбера, завідувач кафедри загального
та прикладного мовознавства і слов'янської філології,
к.філол.н., доцент

(підпис)

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК: _____

(підпис)

Вінниця 2025

АНОТАЦІЯ

Гаєвик О.С. Мова як інструмент самоідентифікації: соціолінгвістичний експеримент. Спеціальність 035 «Філологія», освітньо-професійна програма «Прикладна лінгвістика». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2025.101с.

У кваліфікаційній роботі досліджено теоретичні та практичні особливості прояву самоідентифікації крізь призму використання мови. Виявлено типові фактори впливу мовної проблематики на процеси самоідентифікації українців; охарактеризовано роль мови у формуванні мовної поведінки та мовної культури особистості; з'ясовано, що людина, використовуючи мову в повсякденному та професійному спілкуванні, опосередковано підвищує рівень власної мовної компетентності й одночасно здійснює акт самоідентифікації.

Ключові слова: мова, мовна культура, мовна поведінка, ідентичність, самоідентифікація.

101 с., 2 дод., 81 джерело.

ANNOTATION

Haievyk O.S. Language as a tool of self-identification: a sociolinguistic experiment. Specialty 035 «Philology», specialization «Applied Linguistics». Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2025.101p.

The qualification thesis examines the theoretical and practical features of the manifestation of self-identification through the prism of language use. Typical factors influencing the processes of self-identification among Ukrainians have been identified; the role of language in shaping linguistic behaviour and linguistic culture of an individual has been described; it has been established that by using language in everyday and professional communication, a person indirectly enhances their level of linguistic competence and simultaneously performs an act of self-identification.

Keywords: language, language culture, language behavior, identity, self-identification.

101 p., 2 appendices, 81 sources.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Понятійно-категорійна основа дослідження	7
1.2. Мова як комплексна система	14
1.3. Самоідентифікація крізь призму лінгвістики	24
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. МОВА – МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ	
2.1. Мовна ситуація та мовна поведінка в Україні	31
2.2. Фактор впливу мовної проблематики на самоідентифікацію українців	39
Висновки до розділу 2	47
РОЗДІЛ 3. МОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	49
3.1. Роль мови у формуванні самоідентичності українців	49
3.2. Тенденції збереження мови як механізму закріплення і трансляції самоідентифікації	66
Висновки до розділу 3	76
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Актуальність кваліфікаційної роботи. Самоідентифікація – складний і багатогранний феномен, який інтегрує культурний, ментальний, соціальний, комунікативний та мовний аспекти. Усі її численні і складні визначення так чи інакше зводяться до того, що самоідентифікація індивіда або групи створюється суспільством, в якому вони живуть, культурою, до якої вони належать, мовою, якою вони користуються під час своєї розумової та комунікативної діяльності.

Коли люди втрачають мовну спільність, відбуваються докорінні зміни у їхньому соціальному житті, культурі. Життя народу залежить від життя його мови. Народ, який втратив рідну мову, не може глибоко усвідомлювати свою національну культуру, історію, традиції, звичаї, буде далеким від національного духу, самосвідомості. Поряд із територіальною та економічною спільнотою народ повинен мати духовну спільність, основу якої становить мова.

Багато питань у житті етносу залежить від етнічної самосвідомості, тобто усвідомлення членами етносу своєї групової єдності та від інших аналогічних формувань. Мова та етнос утворюють великий дослідницький пласт і є об'єктами дослідження соціолінгвістики, прикладної лінгвістики, в основі яких лежать елементи лексичної системи мови, співвідносні з певними комплексами. Національна специфіка знаходить відображення на всіх мовних рівнях у мовній картині світу, хоча вона більш повно розглядається на лексичному рівні, оскільки слова мають властивості номінації та відображення предметів і явищ навколишньої дійсності.

Мова є одним із «людиноутворюючих» початків. Людина стає людиною тільки через мову, в якій діють творчі першосили людини, її глибинні можливості. Через мову вона себе усвідомлює та самоідентифікує.

Мова є єдина духовна енергія народу, що таїться у глибинах його свідомості. Якщо культура зазнає впливу й змін, то одночасно модифікується

мова. Актуальність цього положення підтверджується сучасним кризовим станом традиційної культури та мови українського народу – носія унікальної та своєрідної української мови.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в аналізі мови як інструменту самоідентифікації крізь призму соціолінгвістичного дослідження.

Для досягнення поставленої мети дослідження, сформульовані наступні **завдання**:

- 1) охарактеризувати понятійно-категорійна основа дослідження;
- 2) дослідити мову як комплексну систему;
- 3) визначити специфіку самоідентифікації крізь призму лінгвістики;
- 4) проаналізувати мовну ситуацію та мовну поведінку в Україні;
- 5) дослідити фактор впливу мовної проблематики на самоідентифікацію українців;
- 6) охарактеризувати роль мови у формуванні самоідентичності українців;
- 7) визначити тенденції збереження мови як механізму закріплення і трансляції самоідентифікації.

Об'єктом дослідження є проблематика мови крізь призму соціолінгвістики, **предметом** – самоідентифікація, яка виражається цією мовою.

Для вирішення поставлених завдань у роботі було використано комплексну **методику дослідження**. Із метою теоретичного, лінгвістичного, соціолінгвістичного аналізу застосовано описовий, порівняльний, контекстуальний методи дослідження.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Здобутки дослідження лінгвістичного та соціолінгвістичного вимірів самоідентифікації через мову, які було отримано під час роботи, є специфічним внеском до загальної теорії прикладної лінгвістики.

Водночас практична цінність проведеного дослідження обумовлена можливістю застосування його результатів під час занять з практики

української мови, лінгвістичного аналізу тексту, стилістики української мови.

Апробація кваліфікаційної роботи: часть у Х Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції *«Проблеми лінгвістичної семантики»* (м.Рівне, Україна, 20 листопада 2025 року) з публікацією тез на тему *«Соціолінгвістичні маркери самоідентифікації»*.
Участь у лінгвокомп'ютерному дослідженні: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса; гол. ред. А. Загнітко. (м.Вінниця, Україна, 16 травня 2025 року) з публікацією тез на тему *«Мовна самоідентифікація в добу штучного інтелекту: аналіз крізь призму машинного перекладу та електронних словників»*.

Структура роботи. Кваліфікаційній робота складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (81 найменування), 2 додатків. У вступі обґрунтовується наукова актуальність теми, визначаються об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження, методи вирішення поставлених завдань, теоретичні і практичне значення одержаних результатів. Загальний обсяг роботи – 101 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Понятійно-категоріальний апарат дослідження

Кожній людині дуже важливо знайти та реалізувати себе як особистість, тому що це допомагає втілювати свої ідеї в життя, досягати вершин у діяльності. Дискурс про самоідентифікацію є одночасно об'єктом та інструментом для аналізу ідентичності як елемента світогляду, для аналізу особливостей мовної особистості.

Питання про ідентичність людини, яке виникло в надрах філософії (хто і що є людина? яке її призначення?), поступово проникло в різні гуманітарні сфери. Нині автори оглядів з теми ідентичності стверджують про засилля в науці багатьох її визначень, що веде до розмивання і, зрештою, до непотрібності терміна.

Р.Брубейкер і Ф.Купер вважають, що «ідентичність» може означати занадто багато (у широкому сенсі її розуміння), занадто мало (у вузькому сенсі її розуміння) або взагалі нічого (через її повну двозначність). Автори критично розглядають ту концептуальну та теоретичну роботу, яку, як вважається, виконує «ідентичність», і припускають, що ця робота могла б бути зроблена краще за допомогою інших термінів, менш двозначних та не обтяжених конкретизуючими конотаціями слова «ідентичність» [50, с. 10].

«Широке» значення ідентичності – це наріжні філософські основи, які тримають в собі загальноприйняте тлумачення самого поняття, роблять акцент на незмінності особистісних рис в часовому вимірі, або ж на подібності поза межами окремої особистості. Ключові тези, на яких базується це розуміння:

- 1) існує або спільна ідентичність для всіх, або кожному слід прагнути її віднайти;
- 2) ідентичність наявна, або має бути притаманною кожній групі населення;

3) ідентичність як окремих особистостей, так і груп може бути несвідомою. Це те, що потрібно розкрити, але в чому також можна помилитися;

4) міцні концепції колективної ідентичності вказують на тісний взаємозв'язок між учасниками групи, а також на її однорідність.

«Вузька» ідентичність відходить від звичних уявлень, трактуючи це явище як структуру багатовимірну, текучу, що постійно змінюється, непередбачувану, різнорідну. Вона корелює з невизначеністю в питанні чіткого визначення «ідентичності». І, в результаті, ідентичність у її «слабкому» трактуванні може постати як «нестійка категорія» для наукової роботи.

Шукати єдиний заміник цього терміну марно, тому в якості альтернатив пропонуються три кластери термінів: ідентифікація та категоризація; саморозуміння та соціальна орієнтація, спільність, пов'язаність, групова приналежність. Ідентифікація може бути релятивістською – ідентифікація себе або іншого за допомогою позиціонування у мережі різних взаємовідносин, та категоріальної – ідентифікація за належністю до класу людей із загальними категоріальними атрибутами (наприклад, мова, етнос). Самоідентифікація відбувається в діалектичному взаємозв'язку із зовнішньою ідентифікацією, але не зливається з нею [57, с. 913].

Саморозуміння – цей термін визначає те, що називається «ситуативною суб'єктивністю»: почуття того, хто ти є, соціальної належності та готовності до певних дій. Воно може набувати різних форм, змінюватися з часом, від індивіда до індивіда, але залишається стабільним.

Спільність, пов'язаність – третя група альтернатив ідентичності. «Пов'язаність» передбачає мережу відносин, яка пов'язує людей між собою. Ні «подібність», ні «пов'язаність», взяті окремо, не призводять до «групової приналежності» – почуття приналежності до певної згуртованої групи. Але

«подібність» і «пов'язаність» разом цілком здатні сформувати почуття приналежності [71].

Сенс цієї групи кластерів автори бачать у тому, щоб «виробити аналітичну ідіому, чутливу до різноманіття форм, ступенів спільності та пов'язаності й до широкого арсеналу способів, якими індивідуальні актори (а також культурні ідіоми, наративи та переважні дискурси) надають вагу та значення спільності та пов'язаності» [71; 77].

Слово «ідентичність» проникло у широковживаний дискурс із наукової сфери і нечітке його використання щодень лише відображає розмитість терміна у науці. Є й інше ставлення до дифузного використання терміна «ідентичність». За останні роки це поняття після кількох десятиліть відносної байдужості до нього знову почало широко використовуватися як у соціальних науках, так і в журналістиці й політичній лексиці.

Він замінив раніше популярні слова «самосвідомість», «самовизначення» стосовно особистості, групи, етносу тощо. Однак, у різноманітних теоретичних площинах його трактування відрізняється. Це створює труднощі для зіставлення та узагальнення висновків досліджень, що виникають у соціології, антропології та психології. При цьому взаємні посилення представників різних наукових сфер дають підставу вважати, що, незважаючи на багатозначність, концепт має основний сенс, який лишається незмінним незалежно від контексту його застосування.

Дослідники говорять про існування різних підходів до цього феномену, роблячи спроби ці підходи класифікувати. Так, згадані Р.Брубейкер та Ф.Купер виділяють кілька ключових значень ідентичності:

1) ідентичність як фундамент соціальної або політичної активності, певна соціальна локалізація, позиція у багатоярусному просторі (раса, етнос, стать та ін.);

2) ідентичність як специфічно колективне явище, фундаментальна та послідовна тотожність між членами однієї групи або категорії, яка виявляється у спільності дій і переживань;

3) ідентичність як ядро колективного або індивідуального «Я» (self), використовується для вказівки на щось глибинне, ґрунтовне, значне або імперативне;

4) ідентичність як продукт соціальної або політичної активності, процесуальний розвиток того виду колективного саморозуміння, яке уможливлює колективну дію;

5) ідентичність як випадковий продукт численних дискурсів, які змагаються.

Слід пам'ятати, що це розмаїття підходів пояснюється складністю, багатовимірністю самого феномена ідентичності. На цю обставину вказує низка вчених. Наприклад, один із родоначальників концепції ідентичності Е.Еріксон у роботі «Identity and the Life Cycle» писав, що в один період вона (ідентичність) здається такою, яка відноситься до свідомого почуття індивідуальної унікальності, в другий – до несвідомого прагнення безперервності досвіду, у третій – до солідарності з груповими ідеалами [52].

Е.Еріксон свідомо не дає остаточного визначення ідентичності: «Чим більше пишеш на цю тему, тим широким і всеосяжним видається зміст цього терміна. Єдиний шлях визначити його – спробувати зрозуміти, у яких контекстах без нього не можна обійтися» [52, с. 20].

П.Рікер, приступаючи до опису поняття «розповідна ідентичність», вважає за потрібне усунути «семантичну двозначність, яка загрожує поняттю ідентичності. За латинськими словами «idem» і «ipse» тут накладаються один на одного два різні значення. Згідно з першим із них, «idem», «ідентичний» – це синонім «найвищою мірою подібне», «аналогічне». «Той самий» або «один і той же», містить у собі певну форму незмінності у часі. Їхньою протилежністю є слова «різний», «змінний». У другому значенні, у сенсі «ipse», термін «ідентичний» пов'язаний з поняттям «самості» (ipseite), «себе самого».

Індивід тотожний самому собі. Протилежністю тут можуть бути слова «другий», «інший». Це друге значення містить лише визначення

безперервності, стійкості, сталості в часі (Beharrlichkeit in der Zeit), як стверджував Е.Кант. Завдання швидше полягає в тому, щоб досліджувати численні можливості встановлення зв'язків між сталістю та зміною, які відповідають ідентичності у сенсі «самості» [73].

Не всі види ідентичності однаково відображаються у мові/мовленні. Представники Британського психоаналізу намагаються виділити ідентичність і почуття Self 'а зі сфери міжособистісних інтеракцій, наголошуючи на глибокій інтимності переживання Self 'а. Е.Балінт відносить ідентичність, почуття Self 'а до найглибших форм переживань, які неможливо висловити через мову. Таке переживання може загострюватися, коли людина перебуває на самоті і має можливість поринути у себе

Ідентичність, яка залежить від середовища, вимагає постійної комунікації з нею, тобто «артикуляції». Водночас опосередкованому відображенню в мові піддаються всі форми ідентичності.

На наше переконання, ідентичність як тотожність індивіда себе, ідентичність як справжність і ідентичність як приналежність тісно пов'язані, взаємно визначають одне одного. Так, приналежність індивіда до групи – його внутрішнє переживання тотожності з нею і приписування себе до цієї групи – зумовлено ідентичності-справжністю, оскільки в процесі самоідентифікації індивід залучає будь-які об'єктивні показники своєї приналежності до чогось. Тотожність індивіда самому собі є у цьому процесі якимось фундаментом, базою: ці пошуки власності пов'язує із собою, а не з кимось іншим.

Часто у науковому дискурсі термін «ідентичність» використовується як синонім слова «ідентифікація»: значні неточності спостерігаються у сфері термінології щодо взаємозв'язку «ідентичності» та «ідентифікації». Переважно, причиною цього є бажання авторів надати тексту вишуканості, уникаючи повторень, навіть якщо це веде до спотворення точності використання термінів.

У вітчизняному науковому дискурсі термін самоідентифікації вторинний щодо терміну ідентифікації. У брістольській школі психології (D.Abrams, M.Hogg, H.Tajfel, J.C.Turner та ін.) є чітке розуміння співвідношення понять «самоідентифікація» та «ідентичність»: самоідентифікація – це маркер, який демонструє приналежність людини до певної етнічної групи. Це розуміння застосовується до явища етнічної ідентичності: етнічна ідентичність акумулює весь набір уявлень людини про свій етнос, і навіть почуття і наміри, які пов'язані з цими уявленнями.

Етнічна самоідентифікація входить до етнічної ідентичності і є її ядром. Зміна етнічної самоідентифікації веде до зміни етнічної ідентичності навіть у випадку, якщо якісь колишні її компоненти залишилися незмінними.

На наше переконання, суттєвої суперечності у цих двох підходах (самоідентифікація – процес, а ідентичність – результат цього процесу, з одного боку, та самоідентифікація – маркер ідентичності, з другого) немає. Це взаємопов'язані аспекти: у процесі самоідентифікації застосовуються маркери, деякі засоби самовизначення. Мова, мовлення, одяг, харчування, житло, ритуали, вся поведінка загалом – різноманітні маркери ідентичності людини. Так, наприклад, у лінгвістичних дослідженнях аналізуються самоідентифікуючі висловлювання як результат самоідентифікуючого твердження.

У науковому, у публіцистичному та повсякденному дискурсі існують спроби структурування, категоризації ідентичностей, опису ієрархій ідентичності, пріоритетності тієї чи іншої сторони особистості. Однак це структурування до наукового дискурсу носить скоріше декларативний, модельний характер. Ідентичності поділяються на фундаментальні та актуальні. До фундаментальних відносяться загальнолюдська, громадянська, етнічна, національна, державна, релігійна, расова, соціальна, територіальна, гендерно-статева, вікова, наукова, художньо-естетична та ін. До актуальних, тобто поверхневих форм ідентичності, які виявляються «тут і зараз», належать деякі статуси або ролі: людини, сина, чоловіка, батька, пасажера

метро, завідувачої лабораторією, лікаря, киянина, українця, члена волонтерської організації, християнина, уболівальника тощо.

Неважко побачити, що фундаментальні ідентичності визначаються характеристиками у вигляді прикметників, а актуальні – означеннями у вигляді іменників.

Британський соціолінгвіст Т.Омонії [75], заперечуючи ставлення до ідентичності як до статичного продукту, вважає, що будь-яка ідентичність формується в контексті ситуації, стаючи головною, тобто актуальною у кожен момент часу, займаючи вершинну позицію в ієрархії ідентичностей.

Вивчення ідентичності як категорії, здатної бути описаною крізь призму лінгвістики, здійснюється переважно в контексті соціального конструювання. Представники цього підходу транслиують ідею про те, що соціально значущі категорії (національність, стать, вік, релігійна приналежність і т. д.), до яких може віднести себе суб'єкт, є дискурсивно залежними, структурованими в процесі комунікації, тобто ідентичність – це необ'єктивна категорія, лише виражена в діяльності, яка створюється в процесі цієї діяльності.

Феномен ідентичності включає в себе можливість і/або потребу людини говорити про себе, про свою сутність, виражати себе різними способами, прямо або опосередковано повідомляти співрозмовника про те, чи належить той «його» світу або ні. Ідентичність соціальна за своєю природою і тому вимагає визнання зі сторони інших. Тому в актах вербальної самоідентифікації актуалізується не тільки презентаційна функція мови, але й функція ідентифікації.

Унаслідок своєрідної «інфляції» вживання терміна «ідентичність» виник величезний потік публікацій, які присвячені конфесійним, етнічним, гендерним, територіальним, професійним та іншим ідентичностям. При цьому не завжди зрозуміло, що саме конкретно розуміють автори під ідентичністю, чим саме ідентичність відрізняється від соціальної ролі, інших

близьких понять і термінів. Саме поняття починає розмиватися і втрачає головну ознаку наукового інструменту – точність.

1.2. Мова як комплексна система

У рамках антропоцентричної парадигми поворотною стала теза про те, що культурно-специфічними, які належать до ідентичності суб'єкта, є не сама мова, а особливості її використання для вирішення різноманітних пізнавальних та комунікативних завдань у конкретному культурно-мовному середовищі. Інтерпретуючи світ, мова є одним із способів фіксації культурно релевантних відомостей, отже, без знання самої культури неможливо коректно осмислити зміст висловлювання.

Проблеми мовної – і ширше – етнічної та громадянської – ідентичності перебувають у центрі уваги лінгвістів. Лінгвістичні аспекти дослідження ідентичності ґрунтувалися в основному на твердженні про нерозривний зв'язок мови та культури, а також на тому, що мова є однією з найістотніших ознак ідентичності. У лінгвістиці ідентичність розглядається не як постійна величина, яку дослідник може виміряти та описати, а як дискурсивно та інтерпретативно конструйована сутність, яка залежить від багатьох історичних та соціально-культурних умов спілкування та дійсності. За твердженням сучасних лінгвістів, людина усвідомлює свою культурну ідентичність у межах своєї приналежності до тієї або іншої культури, субкультури, яка відображається в мовній свідомості та в комунікативній поведінці.

Мовна картина світу відображає об'єктивну реальність у певний період часу. Вона є не лише способом сприйняття і кодування реальності у кожен конкретний період. Усі основні проблеми світу розглядаються крізь призму відносин мови та світу.

Світ – це сукупність наявних фактів, а об'єкти – це суть того, з чого складаються факти, взаємодіючи між собою. Кожен об'єкт наділений низкою

властивостей, що визначають його взаємодію та входження у певні взаємини. Найпростіші взаємини передаються простими реченнями, тоді як складні факти потребують складних речень для опису. Власне, мова загалом виступає описом всього, що існує у світі, тобто сукупності всіх без винятку фактів.

Про важливість ролі мови у відображенні фізичної реальності говорив американський антрополог і лінгвіст Е.Сепір, зазначаючи, що мова проєктує фізичну реальність у соціум, сприяючи становленню своєрідного образу світобудови: «...Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так чи інакше ті чи інші явища тому, що здебільшого мовні норми нашого суспільства передбачають цю форму вираження» [75]. Мова як певна реально існуюча знакова система використовується у визнаному суспільстві (соціумі) у певний часовий період в певному просторі. Як одна із знакових систем, мова абстрактна, будується на мовних універсалах, а конкретні мови є численними реалізаціями властивостей мови взагалі.

У XIX ст. Г.Пауль, Г.Остгоф та К.Бругман розглядали мову як систему психічних образів та асоціацій. На думку Г.Пауля, всі мовні засоби зберігаються у сфері несвідомого, а повторна поява у свідомості того, що у ньому було, задіює те, що розумілося раніше і вимовлялося. Дослідники робили висновок, що будь-яка граматична категорія виникає з урахуванням психологічного несвідомого.

Німецький фахівець із психології народів В.Вундт вважав, що існування різних типів мов, таких як кореневі, аглютинативні, флективні, обумовлюється ступенями психологічного розвитку народів, який йде шляхом схожим на розвиток свідомості окремої людини. В.Вундт [46] демонструє те, як йде сприйняття світу на прикладі становлення людини, яка у дитинстві формує словник з окремих слів, не з'єднаних флексією, що відповідає кореневим (ізолюючим) мовам.

Далі настає етап, коли свідомість людини знаходить здатність розкласти уявлення на окремі елементи, а потім з'єднувати їх у єдине ціле, що відповідає аглютинації як мовному устрою. У міру дорослішання

свідомість може поєднувати ознаки в поняття, що відповідає новому ступеню мовного розвитку – становленню флективних мов. Німецькі філософи та лінгвісти Фрідріх та Август Шлегелі всередині флективних мов виділяли синтетичні та аналітичні мови [65].

Представлений В.Вундтом психологічний напрямок полягає в оцінці зв'язку мови та мислення. В основі тлумачення мовних фактів лежить апперцепція (тобто уважне сприйняття світу людьми на основі власного досвіду, знань та поглядів), а не асоціації (тобто психічні зв'язки, при появі одного з яких у свідомості людини практично одночасно відбувається поява інших).

В.Вундт вважає психологічною основою граматичної структури речення не поєднання кількох слів або кількох речень, а розкладання на складові частини, які знаходяться в логічному зв'язку одне з одним. При цьому логічний поділ уявлення стає актом аперцепції. Розкладання цілого складного уявлення завжди бінарно, двокомпонентно, де перше уявлення є суб'єктом та її властивістю, а друге – процес дії та об'єкт дії, що у логічних відносинах друг з одним. Апперцепція породжує замкнуті структури, характерні для аналітичного, наукового мислення (аналітичних мов). Асоціація породжує відкриті структури, які властиві поетичному, синтетичному відображенню дійсності (синтетичних, флективних мов).

За гіпотезою лінгвістичної відносності структура національної мови визначає структуру мислення та спосіб пізнання та усвідомлення світу [80].

Для розуміння цього твердження цікаво простежити, як виражається національна ідентичність крізь мовну ідентифікацію різних народів.

При цьому слід враховувати потенції, як їх визначив В.Вундт:

1)аналітичних (кореневих) мов, де відбувається розкладання лексичного і граматичного сенсу;

2)аглютинативних, яким властиво розкладання сенсу на елементи та наступне поєднання в єдине ціле; а

3) флективних (синтетичних та аналітичних) мов, які синтезують поняття через поєднання ознак.

Мова постає ключовим носієм та потужним ретранслятором етносоціальних уявлень. Формування лексичного складу й смислового наповнення комунікативного простору етносів відбувалося впродовж історико-культурного розвитку. Ці характеристики відіграють надзвичайно вагомую роль у збереженні цілісності соціуму та соціокультурній наступності [19, с. 117].

Основою культурної ідентичності є ідентичність мовна, мова ж індивідуальної та колективної особистості добре ілюструє соціальну динаміку. Саме це буде проілюстровано нами в дослідженні.

Додаткова мовна здатність («рідна українська плюс лінгва франка англійська») у наш час свідомо культивується – у зв'язку із завданнями конкуренції на глобальному ринку праці, соціальними потребами особистості. У цьому є незвичайність існуючої в епоху глобалізації диглосії. На індивідуальному рівні мовної особистості властивий неповний білінгвізм.

Так, у працях З.Фрейда, присвячених вивченню ідентифікаційних процесів, мова і мовне мислення розглядаються як особисті якості людини, які визначають специфіку її свідомості та психіки, оскільки саме в них об'єктивується самосвідомість особистості, її самість. Самість (тобто ідентичність, за З.Фрейдом), усвідомлюється нами за допомогою символічної системи мови та культури через процеси ідентифікації з іншими. Таким чином, виникає тісний зв'язок ідентифікаційних процесів з мовою та свідомістю [56].

Вивчення взаємозв'язку мови та ідентичності активізувалося в антиекзистенціалістських філософсько-методологічних підходах, які розробляються з середини XX століття: у структуралізмі і, більшою мірою, постструктуралізмі та відповідних теоріях мови.

Виникнення структуралізму як філософсько-методологічної основи наукових гуманітарних досліджень на межі 50-60-х років XX століття

базувалося на методології структурного аналізу. Ця методологія застосовувалася ще з 20-х років XX століття до розробки проблем лінгвістики та літературознавства для виявлення інваріантних структур мовної діяльності. Основою структуралізму також послужив і психоаналіз З.Фрейда, з якого було запозичено поняття несвідомого як універсального регулятора людської поведінки.

При всьому різноманітті теоретико-методологічних поглядів цих дослідників, виділяють низку спільних для них, як і всіх представників структуралізму положень [44, с. 738-740]. Вважаємо за потрібне згадати три, на нашу думку, найважливіших, які відіграли згодом значну роль у розумінні та поясненні суті взаємозв'язку мови, культури та ідентичності:

- розуміння культури як набору знакових систем та культурних текстів;
- переконання у існуванні універсальних, незмінних психічних організацій, що приховані від усвідомлення, проте вони керують людськими відповідями на впливи зовнішнього світу (зокрема, культури);
- віра в можливість розкриття та наукового вивчення цих структур, використовуючи порівняльний структурний аналіз знакових систем та культурних текстів.

У структуралізмі та постструктуралізмі роль мови та мовного мислення у створенні ідентичності ще більше посилюється. При цьому багато дослідників базуються на ідеях Ф. де Соссюра про знакову природу мови, її структурну системність і соціальну та культурну обумовленість усіх її значень. У своїй роботі «Курс загальної лінгвістики» вчений наголосив на тому, що значення в мові утворюється не через наміри суб'єкта, котрий говорить або пише, а шляхом взаємодії між знаками. Мова – структурована система, у надрах якої утворюється значення і саме мова змушує суб'єкта говорити, підпорядковуючи останнього своїм правилам, а не навпаки.

На цю роботу Ф. де Соссюра посилалися, зокрема, Ж.Деррида і Ж.Делез, щоб довести, що це соціальні і культурні категорії концептуалізуються у системі уявлень з допомогою мови, тобто світ навколо

нас і наше місце у цьому світі створені та наділені змістом у рамках нашого уявлення про нього. Внаслідок цього наше почуття ідентичності створюється значеннями, які нерозривно пов'язані з певними атрибутами, можливостями та формами поведінки.

Відповідно до М.Фуко [54], дискурс «об'єднує» мову та практику, що передбачає формування знань через мову, яка наділяє значеннями матеріальні об'єкти та соціальні практики. Останні, набуваючи значення за допомогою мови, таким чином дискурсивно формуються. Суть дискурсивних подій, згідно з М.Фуко, становлять зв'язки й відносини між висловлюваннями, які означають сукупність деяких об'єктивних правил і закономірностей, що утворюють «архів». Останнє поняття трактується М.Фуко не як збори різноманітних документів і текстів, а як структури і закони в їх основі, які керують появою висловлювань як поодиноких подій.

Суть антиекзистенціалістського за своєю суттю підходу М.Фуко до ідентичності виявляється у тому, що мова не представляє вже існуюче «Я», а скоріше, мова і мислення створюють це «Я», втілюють його в життя в процесі сигніфікації. Людина створюється мовою, тобто серією дискурсів, тому вона не може «володіти» стійким «Я», так само, як не може «володіти» стійкою ідентичністю. Ідентичності – це дискурсивні конструкції, які одночасно «нестабільні та тимчасово стабілізовані» спеціальною практикою та звичайною, передбачуваною поведінкою [76, с. 125].

У роботах М.Фуко також вперше з'являється твердження, яке стало ключовим у сучасному вивченні ідентичності. Це твердження про те, що особи мають множинні ідентичності. Така множинність має два основні виміри.

Перше і, як вважають, [47; 44] найважливіше для М.Фуко – це те, що різні дискурси створюють певні умови, які часто відрізняються, для діяльності індивіда та визначення/формування його ідентичності.

У дискурсах, пов'язаних із релігією, державою, спортом або споживанням, створюються відповідні і часом суперечливі версії нашого

«Я»: віруючий, платник податків, футбольний уболівальник, гедоніст тощо [44, с. 332].

По-друге, множинні ідентичності, які ми «приміряємо» у різних соціальних ситуаціях, водночас, пов'язані зі структурами ідентичності вищого рангу: класом, етнічною та расовою приналежністю, статтю та сексуальною орієнтацією. Причому ці та інші «приналежності» не відокремлені, а тісно взаємодіють між собою.

Припущення, згідно з яким ідентичності – це дискурсивні конструкції, ґрунтується на розумінні того, що мова – це не просто дзеркало, в якому відображається незалежний матеріальний світ, а засіб, який допомагає «надати форму» (lends form) нам самим і нашому світу.

Такий підхід до мови базується на загальних для всіх постструктуралістських теорій положеннях, які докладно аналізуються К.Баркером. Суть їх можна звести до таких тез:

- означене створює (generate) значення не до незмінних об'єктів, а щодо інших означених. Відповідно до семіотичної теорії, значення створюється з відносин між відмінностями. Тобто поняття «добре» наділене змістом лише стосовно поняття «погано»;

- відносини між звуками та знаками мови, так само, як і відносини між означеним і тим, що позначається, нестабільні та непостійні;

- неможливо думати про незалежний матеріальний світ, не використовуючи мову. Ми не можемо безпосередньо оцінювати навколишній світ. Ми також не можемо прийняти таку позицію, з якою ми зможемо оцінити відносини між мовою та світом;

- мова має відносний характер. Значення слів створюється не шляхом референції до особливої невід'ємної характеристики об'єкта або якості. Швидше значення виникає з мережі відносин у мовній грі;

- будь-яке слово містить відлуння та сліди інших значень споріднених слів у різних контекстах. Значення по суті нестабільне і безперервно змінюється. З цього випливає поняття диферансу, «відмінності та

відстрочки» (Ж.Дельоз), згідно з яким формування значення накладається та доповнюється значеннями інших слів [47, с. 228].

Мова – це могутня суспільна сила, що структурує людські маси в етнічну спільноту. Вона є фундаментом нації, забезпечуючи збереження й трансляцію культурних надбань, традицій та колективної ідентичності мовної групи [48; 59]. І тут мова постає як скріплюючий чинник національної спільності. Мова, як фактор етнічної інтеграції, виявляється ще й інструментом самозбереження і визначення «своїх» та «чужих».

Наприклад, мовна комунікація на території поліетнічних суспільств здійснюється з допомогою однієї або кількох мов. Це складна система, що охоплює низки комунікативних мереж, котрі об'єднують як цілі етноси, так і окремі соціальні верстви. Етнолінгвістичні конфлікти в поліетнічних країнах виникають, зазвичай, не тільки через слухове неприйняття, а й через розбіжність комплексів етнокультурних норм. Таким чином, сусідство двох або кількох етносів, які говорять різними мовами, може бути джерелом міжетнічної лінгвокультурної напруженості, насамперед через різницю у них етнокультурних норм.

Зокрема мова в екстремальних для етносу умовах нерідко стає або причиною виникнення, або засобом вирішення внутрішніх та зовнішніх економічних, соціально-політичних протиріч. Дійсно, поява в сучасних соціумах людей, котрі ідентифікують себе з певним етносом, але слабо володіють національною мовою, спонукає вчених скоригувати тезу про мову як про облігаторну етноутворюючу ознаку. На думку дослідників, при розбіжності мови та національності, визначальною стає все ж національність, а не мова. Якщо представник того чи іншого етносу не знає рідної мови, це не заважає йому відчувати приналежність до свого народу [63].

Часто основна частина етносу зберігає традиційну мову, а етнічна група, яка відокремилася, живе в інонаціональному оточенні, переходить на мову домінуючого чисельно оточення, не втрачаючи своєї етнічної самосвідомості. Існує думка, що етнос, змінюючи мову, може зберегти свою

ідентичність, якщо залишається незмінною основа культури, уявлення єдності з предками, які розмовляли іншою мовою. Підтвердити або спростувати це положення допомагають конкретні соціолінгвістичні дослідження. Отже, мова, будучи важливим чинником національної приналежності, неспроможна вважатися єдиним критерієм для співвіднесення індивіда з конкретним етносом.

Рідна (або материнська) мова – та, якою формуються первинні навички мовної взаємодії. Це, зазвичай, мова матері, бабусі, сім'ї. Перша мова, вивчена у дитинстві, набуває статусу неминучої реальності, звідки виникає до неї емоційна прихильність. Важливо враховувати, що фактор рідної мови під час етнічної самоідентифікації може мати різну міру вагомості.

Окремі мовні та національні спільноти відрізняються одна від другої ступенем рівноваги між розумінням ролі мови як засобу комунікації та як символу ідентичності. Таке різне сприйняття рідної мови визначається тим, що етнічність може конструюватися по-різному. Таким чином, всередині одного і того ж етносу в умовах його білінгвізму існуватимуть три типи мовних етноособистостей:

- 1) рідна мова є основним способом комунікації, і символом етноідентичності;
- 2) рідна мова не є основним способом комунікації і не є символом етноідентифікації;
- 3) рідна мова не є основним способом комунікації, але є символом етнічної самоідентифікації.

Очевидно, рідна мова тісно, але не прямолінійно пов'язана з етнічною ідентичністю. Іноді, в силу економічних, соціальних та інших причин, як рідна мова використовується мова іншого етносу. Це означає, що рідна не збігається з етнічною мовою, що пов'язано з процесами мовної асиміляції, яка не завжди торкається етнічної ідентичності. При її збереженні етнічна мова, навіть втративши функцію спілкування, може відігравати роль символу єднання з народом та сприйматися рідною. Друга мова зазвичай

використовується для спілкування з представниками інших етнічних спільностей. Її вчать, опираючись на зрозумілу реальність рідної мови. Зазвичай, друга мова є лише непрямим засобом закріплення власне етнічних культурних норм. Але поступово нова мова може набувати власної реальності й призводити до двомовності.

Хоча компетентність в етнічній та другій мовах та особливості мовної поведінки прямо не впливають на рівень етнічної ідентичності й самоідентифікації, вони впливають на характеристики її змісту та прояву. Тобто, етнічна приналежність займає важливе місце у структурі самокатегоризації людей, які володіють етнічною мовою. На думку вчених, компетентність в етнічній та чужій мовах серйозно впливає не лише на форми прояву етнічної ідентичності, а й на атитюди до іншої етнічної спільності. Недостатня компетентність моноетнічних представників в іншій мові і, як наслідок, в інших аспектах культури веде до перебільшення психологічних відмінностей між народами.

Питання про співвідношення мови та самоідентифікації часто обговорюється у зв'язку з проблемою збереження традиційної культури: оскільки більшість культури існує в мові і виражається нею ж, втрата мови призводить до зникнення всієї культури групи. Мова інтерпретує картину навколишнього світу, вона слугує ключовим інструментом для функціонування людини, крізь призму соціальних смислів та особистих переживань, що є своєрідним вираженням людського сприйняття світу, його пізнання та перетворення. Йдеться про те, що у мові міститься не лише навколишня дійсність, не тільки звички та манери поведінки, а й суспільне самоусвідомлення етносу, національні особливості, обряди, принципи, система пріоритетів, світовідчужування. Мова акумулює, зберігає і передає у спадок у своєму семантичному полі культурні надбання, які проявляються в значеннях її елементів, – у лексичному складі, правилах граматики, фразеології, у приказках, прислів'ях, у фольклорному надбанні, художніх творах та наукових працях, у формах письма та усної мови. Створюється

етнічна лінгвокультурна модель світу, мовно-культурна модель мови, а визначальним чинником лінгвокультурного контексту є етномовне бачення світу.

Із усього вищевикладеного приходимо до висновку, що мова є необхідною умовою існування будь-якої етнічної спільності. Для етнічної ідентифікації і самоідентичності мова має насамперед значення як один із елементів етнічної самосвідомості – суб'єктивного уявлення, ідеї, на основі якої індивід асоціює себе з етнічною, мовною групою. Вивчення мови, як елемента етнічної самосвідомості, разом із вивченням мовної поведінки дає можливість отримання інформації як про мовні процеси в суспільстві, так і про етнокультурну, етнополітичну орієнтацію індивіда та групи – ступінь їхньої мовної та етнічної (культурної) асиміляції чи збереження.

Тобто, мова є найважливішою ознакою та стійким визначником етнічної ідентичності. Мова функціонує як символ у процесі формування почуття спільності її членів.

1.3. Самоідентифікація крізь призму лінгвістики

Співвідношення ідентичності/самоідентифікації – гостре питання, яке виникає у точці дотику внутрішнього та зовнішнього людини. Однак вони не протиставлені так само, як істина і брехня, сутність і маска, справжнє та надумане – у цих категорій свої закономірності та логіка співвідношення.

Не викликає сумніву, що самоідентифікація – абсолютно самостійний феномен, акт самоідентифікації відбувається у ситуаціях уявлення та знайомства і пов'язаний виключно зі стратегією управління враженням.

Якщо людина сприймається як член групи, то необхідно використовувати як ознаки, властиві лише цій людині, так і ознаки тієї групи, до якої вона належить. Як відомо, будь-який соціальний процес реалізується через спілкування, а отже, через мову, яка є однією з культурно-специфічних кодів, з якого кодуються майже всі відомості про світ. У цьому полягає

особлива важливість мови як універсального засобу будь-якого процесу спілкування.

Дослідження самоідентифікації у сучасній лінгвістиці міждисциплінарні не лише в рамках комунікативно-функціональної (прагматичної) та когнітивної парадигм, а й у межах їх (парадигм) тісного взаємозв'язку. Такий синтез зумовлює, на нашу думку, зародження і становлення когнітивно-дискурсивного лінгвістичного підходу до вивчення самоідентифікації в руслі становлення нової когнітивно-дискурсивної парадигми, яка спостерігається в сучасній лінгвістиці.

Необхідно розуміти, що не сама мова виконує цю задачу, а мовні засоби, які використовуються індивідом у мові. Мова береться як система вагомостей, а мовлення – як процес використання мовних засобів, результатом якого є усне повідомлення або текст (в усному або письмовому варіанті) при вербальному спілкуванні.

Мовленнєва діяльність здійснюється конкретним суб'єктом комунікації та зумовлена його соціопсихофізіологічною організацією.

У мовленнєвій діяльності людини прийнято виділяти п'ять аспектів:

1) мовна здатність як органічна можливість навчитися вести мовленнєве спілкування (сюди входять психічні та соматичні особливості людини);

2) комунікативна потреба, тобто адресатність, спрямованість на комунікативні умови учасників спілкування, мовний колектив, носіїв культури;

3) комунікативна компетенція як вироблене вміння здійснювати спілкування у його різних регістрах для оптимального досягнення мети; компетенцію людина опановує, тоді як можливості можна лише розвинути;

4) мовна свідомість як колективне вербальне відображення у внутрішньому світі зовнішнього світу;

5) мовна поведінка як усвідомлена та неусвідомлена система вчинків, які розкривають характер та спосіб життя людини.

Мовна здатність та комунікативна потреба є передумовами для оволодіння мовою та здійснення спілкування, комунікативна компетенція – як прояв мовної свідомості у виборі засобів спілкування. Мовна свідомість (предмет вивчення психолінгвістики) вважається найважливішим компонентом мовної організації людини, насамперед мовна свідомість забезпечує механізми мовної (мовленнєвої) діяльності: формування мовлення, сприйняття мовлення та зберігання мови у свідомості.

Когнітивна лінгвістика виходить із положення про те, що в мовній свідомості та комунікативній поведінці суб'єкта комунікації існують певні постійні характеристики. Відмінності між людьми, як і відмінності між народами, передбачають початкову та визначальну схожість тих та інших. Відмінності у баченні світу зводяться не так до наявності або відсутності тих чи інших ознак, як до ступеня актуальності виділених ознак у їхній специфічній комбінаториці. Постійні характеристики або константи мовної свідомості та комунікативної поведінки визначають тип особистості, групи або етносу й у цьому сенсі виступають як домінанти свідомості людини та поведінки. Домінанти свідомості та поведінки у концентрованому вигляді виражаються як цінності культури.

Інтерес до вивчення мовної свідомості як сукупності психічних механізмів породження, розуміння мови та зберігання мови у свідомості поставили в центр уваги лінгвістики та суміжних дисциплін дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими) факторами; текст, взятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей та механізмах їх свідомості (когнітивних процесах).

Сучасний підхід до дискурсу виходить з того, що крім використання мови в процесі спілкування його учасники «вчиняють один щодо одного певні комунікативні дії, в основі яких лежать специфічні когнітивні процеси, які мають місце у свідомості комунікантів при породженні та сприйнятті

мови. Розгляд дискурсу з таких позицій передбачає вивчення його як процесу соціально зумовленої мовної взаємодії, який описується в термінах соціально вагомих дій і стратегій, які виконуються учасниками спілкування в рамках певних, релевантних для цієї мовної спільноти та культури комунікативних ситуацій.

Аналізуючи закономірності використання різних вербальних та невербальних засобів досягнення у процесі спілкування тих чи інших комунікативних цілей, дослідники оперують поняттям дискурсивної стратегії, розуміючи під стратегіями «потенційно можливі інтерактивні способи здійснення комунікативно-значущих дій у дискурсі та мовні способи їх вираження» [63].

Вибір тими, хто говорить певних засобів для досягнення певної мети в певних умовах спілкування, розглядається як реалізація певної стратегії в дискурсі. Вибір дискурсивних стратегій залежить від цього, як комуніканти оцінюють ситуацію спілкування. Характер цієї оцінки зумовлений соціокультурними чинниками та залежить від прийнятих у тій чи іншій лінгвокультурі ціннісних орієнтацій, установок та вірувань, знання яких необхідне учасникам комунікації для її успішного здійснення.

Відхилення комунікативної поведінки одного з учасників від діапазону можливих варіантів зазвичай призводить до збою у спілкуванні, оскільки ставить інших учасників у скрутне становище, спричинене необхідністю пошуку нової стратегії для продовження інтеракції.

Моделі дискурсивних подій виступають для учасників спілкування як когнітивні «структури очікування», за допомогою яких людина адаптується до нескінченного різноманіття реальної комунікації та обирає дискурсивні стратегії у кожному конкретному її епізоді. Тобто у людини в пам'яті є інваріанти для кожного типу інтеракції та знання про принципи їхнього варіювання. Через це ментальну репрезентацію відповідних інтеракцій можна визнати їхні схеми як певним чином організовану послідовність дій, покликану фіксувати типове для відповідної культури.

Усвідомлення своєї ідентичності в рамках належності тій чи іншій лінгвокультурній спільноті, соціальним групам та в межах своєї унікальної особистості спонукає учасника комунікації до прийняття та використання адекватних моделей дискурсивних подій у процесі міжкультурної взаємодії. Таку ідентичність можна розглядати як лінгвокультурну ідентичність комуніканта [25].

Ознакою лінгвокультурної ідентичності можна вважати особливості використання мови, зумовлені культурно-специфічною мовною свідомістю та комунікативною поведінкою, які формуються в людини в процесі засвоєння мови (у ході соціалізації) і вдосконалюються все життя в міру поповнення нею знань про правила та норми мови, у міру вдосконалення навичок комунікації у різних сферах, а також у міру засвоєння нових мов.

Лінгвокультурна самоідентифікація забезпечує наявність у суб'єкта комунікації комплексу правил та когнітивних моделей, згідно з якими він обробляє інформацію. Таким чином, значення лінгвокультурної самоідентифікації полягає в тому, що вона забезпечує суб'єкту комунікації певні стійкі якості, завдяки яким ті чи інші культурні явища та особливості використання мови іншомовним комунікантом викликають у нього почуття симпатії чи антипатії, усвідомлення прийняття чи неприйняття, визначення його у категорію «свого», «іншого» або «чужого».

Висновки до розділу 1

Отже, терміни «ідентичність», «самоідентичність», «ідентифікація» та «самоідентифікація» прийшли в науку з психології та соціології. Першими питаннями ідентичності зацікавилися психологи та соціологи, які досліджували культурні компоненти ідентичності. Багато сучасних дослідників віддають перевагу терміну (само)ідентифікації, критикуючи статичність терміну «ідентичність».

Багато визначень ідентичності доводить абстрактність, комплексність і динамічний характер ідентичності, що робить майже неможливим дати єдине чітке визначення, яке багатьма розділяється. У дослідженнях, присвячених проблематиці ідентичності, розрізняються філософська самоідентифікація (проблема самосвідомості), культурна ідентичність, яка інтегрує різні аспекти індивідуальної самоідентифікації (проблема цілісного Я і підсвідомого, питання соціальних ролей), а також мовна, лінгвістична самоідентифікація.

Дослідження самоідентифікації у сучасній лінгвістиці міждисциплінарні не лише в рамках комунікативно-функціональної (прагматичної) та когнітивної парадигм, а й у межах їх (парадигм) тісного взаємозв'язку. Такий синтез зумовлює, на нашу думку, зародження і становлення когнітивно-дискурсивного лінгвістичного підходу до вивчення самоідентифікації в руслі становлення нової когнітивно-дискурсивної парадигми, яка спостерігається в сучасній лінгвістиці.

Мова – комплексна, структурована система, у надрах якої утворюється значення і саме мова змушує суб'єкта говорити, підпорядковуючи останнього своїм правилам, а не навпаки. Значення лінгвокультурної самоідентифікації полягає в тому, що вона наділяє учасника спілкування певними стабільними рисами. Завдяки цим рисам, різноманітні культурні прояви та особливості використання мови людиною, яка не є носієм мови, викликають у неї певні емоції: від симпатії – до відторгнення, від згоди – до

незгоди. Це веде до віднесення суб'єктів спілкування до категорії «своїх», «інших» або «чужих». Ознаки лінгвокультурної ідентичності виявляються в тому, як людина використовує мову. Це безпосередньо пов'язано з її специфічною мовною свідомістю та комунікативною поведінкою, які формуються, коли людина вчить мову – тобто у процесі соціалізації. Протягом життя, ці вміння стають більш досконалими, зокрема через пізнання мовних правил і норм, практику спілкування в різних ситуаціях, а також у процесі вивчення нових мов.

РОЗДІЛ 2

МОВА – МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

2.1. Мовна ситуація та мовна поведінка в Україні

Мова є консолідуючим чинником у розвитку українського суспільства. Довгі роки Україна та українська мова були і залишаються єдиним «організмом». Зі здобуттям Україною незалежності та з побудовою Української держави, а також відстоюванням незалежності й територіальної цілісності внаслідок тривалої російської військової агресії і повномасштабного вторгнення, роль української мови почала переважати у співвідношенні з розповсюдженою російською на пострадянському просторі й насамперед в нашій державі. Це відображається на мовній ситуації та мовній поведінці.

Питання мовних ситуації та поведінки виникають на будь-якому етапі розвитку суспільства при взаємодії двох або більше мов, коли постає проблема вибору засобу комунікації для взаєморозуміння та облаштування суспільного життя і присутнє прагнення користуватися в будь-якій ситуації своєю рідною мовою.

Ця проблема є особливо актуальною в Україні в умовах глибоких соціальних змін, пов'язаних із прийняттям законів про мову, Концепції Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя [18].

Мовна ситуація як мовне, так і соціально-зумовлене явище, є складним й багатоаспектним поняттям і інтерпретується багатьма вченими по різному. Термін «мовна ситуація», або «лінгвістична ситуація», використовувався ще в 30-ті роки ХХ ст. у роботах іноземних лінгвістів, котрі вивчали мови Африки та Азії (С.Доук, К.Рохль, С.Лопез, В.Клемперер, Д.Уестерман). Цим терміном позначали сукупність мов, які обслуговують спілкування країни або будь-якої території, їх функціональний розподіл [55]. І лише у 1960-ті

роки соціолінгвістами здійснена спроба експлікувати поняття мовної ситуації та дати йому соціолінгвістичне пояснення (Ч.Фергюсон, Е.Хауген та ін.) [58].

Мовна ситуація є архісистемою мовних систем, або система підсистем, розподілених за етнічними, соціальними або соціально-територіальними спільнотами, які входять, однак, в одне суспільство. Тобто мовна ситуація – система мовних систем та підсистем, кожна з яких належить до певного функціонального типу [53, с. 409].

На наше переконання, мовна ситуація в Україні – це взаємодія української мови, різних форм її існування та інших мов у житті народу. Мовна ситуація народу визначається ним як функціонування всіх наявних форм існування мови у всіх середовищах та сферах життя цього народу. Таке визначення цінне тим, що в ньому названо три обов'язкові моменти мовної ситуації, такі як соціальні умови функціонування мови, сфери та середовища її вживання, форми існування.

У вітчизняній науці мовна ситуація розуміється як живе динамічне об'єднання мовних утворень на основі їхнього функціонування у загальному позамовному середовищі. Мовна ситуація є функціональною спільністю мови та варіантів мови, які обслуговують певний соціум (етнічну спільність, політико-територіальне об'єднання, держава). Ієрархічність мовної ситуації полягає в нерівному функціональному навантаженні використовуваних мовних утворень або форм її існування: мова загальнодержавного спілкування або літературна мова обслуговує більше сфер спілкування, ніж відповідно мова національної меншини або територіальний діалект.

У існуючих визначеннях мовної ситуації переважає функціонально-мовний аспект, відповідно до якого вона ототожнюється з окремими мовами, їх формами чи соціально-комунікативними системами. У всіх цих та інших визначеннях мовної ситуації, які з тією або іншою повнотою відображають її сутність, не виражена її екстралінгвістична сторона, хоча роль формуючих мовну ситуацію соціальних, демографічних, економічних, культурно-історичних та інших чинників визнається сучасною соціолінгвістикою.

Надання статусу державної українській мові й закріплення його в Основному законі України [Конституція] не зупинили функціонування російської у багатьох сферах суспільного життя й поступового збільшення кількості носіїв української. Наприкінці 90-х років XX століття загострилися дебати стосовно ймовірності надання російській мові статусу офіційної, зберігаючи за українською позицію державної. Спираючись на рішення від 14 грудня 1999 року [32], Конституційний Суд України констатував, що у вітчизняному законодавстві термін «державна (офіційна) мова» має трактування: мова, котрій держава делегувала правовий статус обов'язкового засобу комунікації в публічному просторі суспільного буття в Україні.

Суд зазначив, що українська мова є символом державотворчого процесу української нації, вона – невід'ємний елемент концепції «конституційний лад», зміни до якої підвладні лише волі народу, висловленій на всеукраїнському референдумі. Не зважаючи на законодавчі акти, процес реалізації української мови як державної в публічному просторі не відрізнявся послідовністю та системністю, не завжди орієнтувався на корекцію спотвореної мовної ситуації.

Протягом двох десятиліть українська влада не змогла розробити та створити ефективний інструмент підтримки української мови, запровадити дієві заходи для протидії широкому поширенню російської. Наслідком хаотичних та непослідовних дій у питанні визначення інституційної відповідальності за розробку та наслідки мовної політики стало незначне розширення сфери використання української мови.

Фактичне утиснення української мови на її історичній землі призводило до загострення міжкультурних стосунків, наполегливі пропозиції надати російській мові регіональний статус, по суті, зрівнювали її з другою державною. Реальне «узаконення» двомовності стає можливим з прийняттям закону. У результаті українська мова втратила б статус обов'язкового атрибуту державності на значній частині України.

Мовна «проблема» стала однією з «причин» російської військової агресії в 2014 році в Донецькій та Луганській областях, окупації Криму, повномасштабного вторгнення в Україну на початку 2022-го. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [29] став правничим знаряддям для подолання наслідків тривалого перебування різних частин України під владою інших країн та загального процесу зросійщення України, а також позбавленим дискримінаційного забарвлення належним юридичним підґрунтям для впровадження інституційних механізмів, які забезпечуватимуть функціонування української мови як державної, із можливістю застосування державою заходів підтримки (affirmative action) для української мови, не заважаючи розвитку, використанню та захисту мов національних меншин.

В умовах повномасштабної російської війни в Україні українська мова виступає не лише вираженням національної ідентичності та громадянської свідомості, але й інструментом протидії ворогу. Захищати свою державу від агресора можна не тільки зброєю, але й мовою. Вона, безумовно, є запорукою національної безпеки, адже без мови немає нації, а без нації немає держави [31].

Мовна ситуація в Україні є складним макросоціолінгвістичним феноменом, який складається з комплексу взаємопов'язаних мовних і екстралінгвістичних компонентів та не має в сучасній лінгвістиці загальноприйнятого і єдиного розуміння, визначення через відсутність детальної шкали чітко і однозначно визначальних ознак, які дозволяють не лише описати конкретну мовну ситуацію, але й одержати зіставні дані в результаті опису кількох ситуацій.

Варто зауважити, що аналіз мовної ситуації передбачає як виявлення внутрішньомовних закономірностей, стану мови (компонентів її соціально-комунікативної, а, останнім часом, і когнітивної системи), і вивчення впливу суспільно-культурних процесів, а в останні роки в Україні й законодавчо-правових тенденцій. При цьому передбачається залучення максимальної

кількості площин, які перетинаються: соціальної, мовної, психологічної, історичної, політичної, юридичної і навіть економічної [78]. Отже, робимо висновок, що нині шкала опису мовної ситуації в Україні набагато розширилася і включає багато параметрів та факторів. Відповідно перед лінгвістами стоїть завдання теоретичної розробки єдиної міждисциплінарної моделі опису мовної ситуації, мовної поведінки та планування, що включає і саму мовну систему.

У нашому дослідженні до соціолінгвістичного аналізу мовної ситуації в Україні входить визначення сфер та середовищ використання мови – компонентів мовної ситуації, впливу територіальних, національних ознак на самоідентифікацію українців, їх мовну поведінку, а також вплив соціально-культурних, економічних та політико-правових умов на функціонування мови.

Мовна ситуація в Україні – не сукупність нейтральних один до одного систем або «конфігурацій» їх використання, а системне формування. Результатом взаємодії та взаємопроникнення мов, які становлять мовну ситуацію, є лексичні запозичення. Мовна ситуація є досить складною системою компонентів, які лежать у різних площинах, але скріплених причинно-наслідковими зв'язками [26, с. 106]. Мови, які входять до неї, з одного боку, взаємодіють одна з другою як елементи загальної макросистеми, з другого – вони взаємодіють з одним соціальним, політичним, культурним, природно-географічним середовищем, і, нарешті, відіграють роль компонента зовнішньолінгвістичного середовища для кожного з інших компонентів мовної ситуації.

Тому питання про статус та роль окремих мовних систем в Україні – лінгвістичній ситуації набуває іншого характеру: це не просто одна з мов, якою користуються в межах цього ареалу, а дієвий, динамічний елемент загальної мовної макросистеми, пов'язаний через це системними відносинами з її іншими елементами і водночас чинний в оточенні цих інших елементів як компонентів мовного середовища.

Основними сферами, в яких функціонує українська мова в сучасному суспільстві, є: сфера повсякденного спілкування, адміністративно-виробнича сфера, робота державних інститутів, сфера народної освіти, науки, масової комунікації, друкарства, духовної культури, ділового листування, сфера зовнішніх контактів (ділових, приватних, усних і письмових) державно-територіальної спільності, військова сфера, сфера транспорту та зв'язку.

У нашій державі українська мова використовується в багатьох сферах монопольно і правомірно: у здійсненні державних, офіційних, економічних, господарських, суспільно-політичних контактів, у яких мови національних меншин відіграють вкрай незначну роль і не можуть забезпечити життєдіяльність великої держави, де монопольно загальною мовою міжнаціонального спілкування є лише одна мова – українська. Мови національних меншин щодо державної використовуються у певній частині найважливіших суспільних сфер: у сфері повсякденного спілкування у сільських районах, у галузях науки, які пов'язані із дослідженням мови та літератури меншини, та в інших сферах духовної культури, у народній творчості, фольклорі, художній оригінальній літературі, поезії. Функціональний статус мови меншини у цій моделі характеризується переважанням так званого типу неповної або взаємодоповнюючої функції.

Отже, мовні явища та поведінка виявляються не лише соціально зумовленими, що само собою робить необхідним залучення теорії соціології та використання її методів, але, водночас, як відображення соціальних явищ та процесів, вони можуть ставати об'єктами вивчення у прикладній лінгвістиці крізь призму дослідження самоідентифікації особистості.

Мовна ситуація є відображенням об'єктивно існуючого розподілу соціальних позицій між мовними колективами. Фактично за кожною мовною ситуацією стоять мовні та мовленнєві спільності, і, отже, вона (мовна ситуація) відображає соціальну взаємодію певних груп людей [42].

Безумовно, нинішня Україна суттєво відрізняється від України попередніх років і десятиліть. Е.Вілсон, професор українознавства в

Лондонському університетському коледжі, робить висновок, що «...війна є великим рушієм консолідації та змін ідентичності» [69]. Загальновідомо, що питання національної самоідентифікації та вибору мови є складними, і Україна не є винятком у цьому відношенні. Держава по суті була двомовною, основними мовами якої були як українська, так і російська. Іншими мовами розмовляє лише частина населення.

Водночас в Європі немає іншої країни, де мова етнічної меншини була б такою ж поширеною, як державна мова, і де державна мова на деяких територіях є мовою меншини [81]. Однак це явно перебільшення, оскільки Латвія перебуває у схожій, хоча й не ідентичній, ситуації. Тому, враховуючи розмір як з точки зору географії, так і з точки зору кількості населення, мовна ситуація в Україні набуває особливого значення.

Питання наростання міжмовної напруженості між носіями різних культурних та мовних груп в умовах конкуренції двох мов у країні є рівнем комунікативної потужності кожної із них. У рівносильній мовній ситуації обидві мови мають однаково сильну комунікативну потужність. І дійсно, юридична та функціональна рівноправність мов – різні речі. Мови можуть бути рівними юридично, але вони не бувають рівними функціонально. Прикладом рівності комунікативної потужності є мовна ситуація у Бельгії, де співвідношення французької та нідерландської приблизно однакове. Комунікативний фактор у долях мов є настільки важливим, що іноді він впливає на демографічну динаміку: молоді покоління етносу могли поступово переходити на мову чисельно меншого етносу, проте з великим набором комунікативних функцій і сфер використання.

Найважливішим каталізатором повернення до української мови стало brutальне та криваве російське воєнне вторгнення, котре призвело до знецінення російської мови, а подекуди й до її таврування. Окрім того, ймовірно, що в Україні розгортаються два зустрічні процеси: відновлення української мови серед зрусифікованих українців та перехід на українську

тих, чиєю рідною мовою була російська (українці, асимільовані впродовж кількох поколінь, етнічні росіяни або вихідці з радянських республік).

Фахівці Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України проведено дослідження зміни мовної поведінки українців з різних областей України після повномасштабного вторгнення. Результати анкетування продемонстрували значний поступ для української мови: повна україномовність зросла на вражаючі +31%. Також спостерігається зростання двомовності з домінуванням української, показник збільшився на +24%. Водночас спостерігається спад двомовності з переважанням російської мови (-36%) та повної російськомовності (-18%). Найбажанішим мовним сценарієм, на думку респондентів, є абсолютна україномовність. Цікаво, що двомовність з акцентом на українську мову не є пріоритетною навіть для тих, хто наразі її використовує [3].

Зокрема у згаданому дослідженні були відкриті питання, які стосувалися стимулу зміни мовної поведінки, виявлених труднощів та додаткових спостережень. Доволі поширеною мотивацією, що логічно, стало повномасштабне вторгнення. Подекуди опитувані згадували конкретні випадки або руйнівні аспекти війни з особистого досвіду. Окремою групою мотиваторів керувала українська самоідентифікація, така як: «приналежність до українського народу», «розуміння важливості мови», «вивчення історичного минулого», «прагнення підтримати розквіт української мови та культури».

Проведене опитування не може вважатися показовим, адже участь в ньому – на добровільній основі, але його результати інтерпретують напрямки трансформацій у мовній поведінці різних регіональних, вікових і гендерних груп. Російська війна в Україні спровокувала серйозний зворотний перехід до української мови та українізації російськомовного населення України. Мовна поведінка змінилася у всіх аспектах: як люди спілкуються в різних ситуаціях, особливості переходу на іншу мову (код), джерела інформації. Процес має неоднорідний характер, спостерігаються певні регіональні та

вікові відмінності, водночас вихідні позиції теж відрізнялися, а спрямування змін беззаперечно проукраїнське. Зміна мовної поведінки розгортається крізь призму різноманітних позамовних факторів, суттєвими факторами стали досвід внутрішнього переміщення та перебування в зоні бойових дій. Незначна частка мовців ймовірно частково або повністю відновить мовну поведінку, яка характерна була до вторгнення. Отже, мовна поведінка в нинішніх реаліях України вимагає подальших комплексних розвідок.

На жаль, саме війна дозволила зрозуміти українцям, що мова – це не лише засіб спілкування, а й маркер ідентичності. Мовна проблема, яка десятиліттями була «не в моді», тепер підтвердила свою стратегічну важливість, ставши своєрідним фронтом у боротьбі, адже мова – це основа ідентичності та запорука перемоги України. 24 лютого 2022 року стало поворотним для багатьох українців, днем прозріння та розуміння сутності «руського міра», й водночас і українського самоствердження, усвідомлення того, ким вони є, в якій державі хочуть жити та якою мовою спілкуватися.

2.2. Фактор впливу мовної проблематики на самоідентифікацію українців

Російське вторгнення та постійні воєнні обстріли мирного населення спричинило «тектонічні» зміни у свідомості громадян України та ще більше утвердило українську мову як державну, посилило лінгвістичний державницький імператив українців [10, с. 73]. Стереотипний погляд на схід України полягає в тому, що він російськомовний. Однак це спрощено. На значній частині Донбасу та вздовж узбережжя Чорного моря розмовляють трьома мовами (або кодами): українською, російською та суржиком.

Поняття «суржик» щонайперше означало суміш пшеничного та житнього борошна низького ґатунку, на відміну від чистого пшеничного борошна. Термін також мав інші етимологічні конотації:

- 1) суміш зерен борошна, виготовленого з них;

2)людина змішаної раси [21].

Безумовно, суржик має зовсім інший статус, ніж українська та російська. Це – усна розмовна мова, в якій український «елемент» частково формується старими сільськими діалектами, частково – літературною мовою; а російський «елемент» радше літературною російською [40; 34; 38].

Близькість мовних спорідненостей часто ілюструється грою слів, яка поширилася в українській та російській мовах. Наприклад, слово, яке є виразом українського гумору, але й відсічі ворогу – «бавовна». Точний час першої його появи важко встановити, але одразу після початку воєнних дій на російській території слово «бавовна» стало популярним серед російськомовних українців. Сьогодні воно широко використовується не лише в розмовах та соціальних мережах, а й у російськомовних ЗМІ в Україні. Слово означає «хлопок» та «грає» на графічній схожості з російським «хлопок» як плеск, гуркіт, які відрізняються лише наголосом.

Натомість в українській мові це слово почало використовуватися як термін для позначення вибухів на території, контрольованій російською армією, або на території Росії. В офіційних російських повідомленнях та публікаціях російських ЗМІ слово «гуркіт» (хлопок) переважніше використовується над словом «вибух» (взрив), очевидно, з метою зменшення тривоги аудиторії. Отже, у Росії зазвичай пишуть «був гуркіт», а не «стався вибух». Цей російський евфемізм, водночас, породив меми в Україні, де російський «вибух» жартома неправильно перекладається як українська «бавовна». Така «інтерпретація» увійшла до мови російськомовних українців, які, спілкуючись або пишучи російською, обирають слово «хлопок», коли йдеться про вибухи біля них [1].

У нових реаліях суржик виступив проміжною ланкою для російськомовних українців, котрі бажають говорити українською в повсякденному житті [60, с. 109]. Із початком війни суржик розширив свої комунікативні можливості: він звучить не тільки в колі сім'ї, але й став мовою єднання – «мовою своїх» – при взаємодії з іншими у публічному

середовищі. У такому аспекті суржик розкривається не лише як практична стратегія спілкування, але й як ознака внутрішньої групової приналежності та засіб протидії ідеологічному «руському міру».

Наразі вже немає жодних заперечень, що мова є визначальним чинником, який відрізняє націю серед інших націй та народностей, та формує її національну ідентичність. Безумовно, приниження та знецінення ролі української мови впродовж XX століття царською та радянською владою позначилося не найкращим чином на розумінні українцями власної самобутності як окремої від російської нації, а також зумовило в російському суспільстві й у колі російськомовних українців зарозуміле та навіть зневажливе ставлення до української мови та культури. Насамперед таке систематичне нівелювання української мови впродовж століть не могло не позначитися на оволодінні українською мовою російськомовними українцями.

Мова, і насамперед її вибір, викликає важкі та зрештою суперечливі питання. Аспекти культури, самобутності та маніпулятивної потужності невіддільні від мовних структур. Іноді здається, що мова беззаперечно визначає ідентичність, а подекуди – ідентичність практично не має значення. Міркуючи про роль мови у нинішніх реаліях українського суспільства, потрібно оминати спрощення чи узагальнення, але необхідно пам'ятати, що мова не ізольована від цих реалій, а є їхньою складовою і водночас впливає на самоідентифікацію.

Роль української мови в самоідентифікації є багатогранною в сучасних реаліях життя суспільства. Національна ідентичність часом визначається як потрібна взаємодія між мовою, свідомістю та територією. Українська мова створює українську свідомість. Усвідомлення спільної території перетворюється на національність [28, с. 2]. Регіональні розбіжності в українському суспільстві не обов'язково повинні ставити бар'єром для формування міцної національної ідентичності, самоідентифікації. Труднощі

виникають лише тоді, коли ці регіональні розбіжності, насамперед – вибір мови, перетворюються на політичний об'єкт.

Вплив мовної проблематики на самоідентифікацію українців відображається крізь призму її ролі у формуванні особистості людини, оскільки, виступаючи засобом спілкування, мова фіксує та відображає, ретранслює культурні особливості, цінності та переконання народу. Очевидно, тому, будучи у «нове» мовне середовище, російськомовні українці, їх особистість змінюються. Причому ця зміна рідко буває усвідомленою, частіше відбувається несвідомий процес пристосування до нових мовних та культурних умов, що призводить до формування нових способів мислення, поведінки та взаємодії з навколишнім світом.

У широкому розумінні це охоплює всі аспекти української культури та мови, які впливають на поведінку та спілкування людей, включаючи традиції, цінності, звичаї, огляд ЗМІ тощо.

Зміни в структурі особистості крізь призму самоідентифікації можуть відбуватися в декількох напрямках, у зв'язку з чим можна говорити про багатовекторний підхід до аналізу цієї проблеми. Найочевиднішими тут є:

1) когнітивний вектор: вивчення української мови та занурення в українську культуру сприяють розвитку мислення людини; людина починає по-іншому бачити світ та вирішувати проблеми з урахуванням нових контекстів та перспектив, що призводить до розширення її креативних здібностей, розвитку аналітичного мислення;

2) мовний вектор: під впливом нового способу мислення людина починає інакше висловлювати свої думки та емоції; це призводить до зміни способів комунікації та взаємодії з оточуючими: українцями й іноземцями;

3) культурний вектор: культурне середовище неминуче впливає на цінності та переконання людини; людина починає сприймати світ та оточуючих людей по новому, але відповідно до особливостей української мови; це може викликати конфлікти внутрішніх переконань і спричиняти як

перегляду світогляду, так і зміцнення своїх поглядів, переходу в радикальнішу площину;

4) поведінковий вектор: під впливом нових мовних умов людина може змінити стереотипи своєї поведінки і почати поводитися інакше (наприклад, потрапивши в україномовне середовище, орієнтоване на відзначення свят і пам'ятних дат, людина, зазвичай, приймає ці настанови та переносить їх у свою буденність)[28].

Частина російськомовних українців збагатили свій лексикон українською, або опанували обидві мови. Хтось із тих, хто вільно володів двома, тепер використовує переважно українську. Раніше домінувала звичка переходити з української на російську під час розмови з російськомовними співрозмовниками, що було відголоском радянського минулого. Сьогодні спостерігається зворотній процес: новим трендом стало використання української російськомовними. Дехто з тих, хто віддавав перевагу російській, відчуває ніяковість через свою мовну практику, а для деяких україномовних російська є мовним «подразником».

Рівень лінгвістичної ідентифікації демонструє стабільне зростання; війна надала нового поштовху розвитку українського культурного та мовного продукту та вплинула на відторгнення російської мови й російськомовних. Спостерігається поступова еволюція як у суспільному житті, так і в повсякденному. При цьому досі значна частина населення використовує суржик, що є наслідком тривалої русифікації та перешкоджає розвитку самоідентифікації через українську мову. Збільшення частки білінгвів, із одного боку, є позитивним явищем, але, з другого може становити загрозу, якщо українська мова використовується публічно, але не приватно.

Окрім української мови, кримськотатарська, кримчацька та караїмська мови вважаються корінними мовами в Україні. Оскільки Крим перебуває під окупацією з 2014 року, неможливо впровадити аналіз використання мов та самоідентифікацію населення півострова [51].

Із лютого 2022 року понад 7 мільйонів українців шукали притулку в інших країнах, а понад 6 мільйонів людей переміщені в межах України. Це суттєво вплинуло на використання мови в країні. У деяких регіонах України люди почали частіше розмовляти українською. В інших місцях російську тепер чути частіше, оскільки люди втекли з переважно російськомовних східних або південних регіонів України до переважно україномовного заходу [72].

Мовне питання в Україні є складним, оскільки сучасний стан мовної свідомості суспільства позначений багатовіковими мовними злочинами минулого. Вплив російськомовного простору на українську культуру після здобуття незалежності та відсутність продуманої і чіткої мовної політики негативно вплинули на мовну самоідентифікацію.

Деколонізація й декомунізація суспільного, освітнього, релігійного та культурного простору України повинна здійснюватися шляхом мовного планування, яке могло б забезпечити поступовий перехід українців до рідної мови та збільшити кількість носіїв української серед українців. Безумовно, важливі зміни в мовному питанні вже відбулися, і значна частина російськомовного та двомовного населення обирає свідомо українську мову.

Проблема також полягає у недостатньому представленні української мови в Україні. Тобто суть не в тому, що, скажімо, в Одесі на вулицях частіше лунає російська, ніж українська, а в кількаразовому відставанні кількості україномовних видань від відсотка тих, хто спілкується українською вдома, де вони вільні у мовному виборі – тоді як медіа-простір фактично обмежує їхній вибір. Адже якщо в першому випадку про несправедливість можна говорити хіба що з огляду на історичні передумови сучасного становища, то в другому вона безсумнівно корениться у нерівності нинішніх можливостей для україномовних і російськомовних громадян користуватися своєю мовою [24].

Українська мова – це не тільки офіційна, а й національна, тобто мова ідентичності, самобутності та суверенітету, і враховуючи, що роль

національної повинна виконувати лише вона, зокрема вона повинна бути державною, з чим згодні й багато російськомовних. Проблематика питання водночас полягає в тому, що достеменно означає ця роль української як державної та національної для використання мови у певних сферах. Адже чимало хто вважає, що українська повинна лунає з уст офіційних осіб, нею повинні транслюватися новини на державних телеканалах і, можливо, звучати оголошення в громадському транспорті, але до журналів і газет, меню в закладах громадського харчування та інструкцій й карт-путівників її статус не має відношення, отже виробники нехай пишуть як хочуть, точніше, наскільки великим буде попит на це серед споживачів [66].

Із огляду на те, що російська влада розглядає російськомовних українців як частину «своїх», і будь-якої миті може «проявити чуйність» до них і їхніх прав як аргумент для втручання, запорукою виживання для України, як самобутньої і політичної нації, є самоідентифікація українців крізь призму використання української мови у всіх сферах життя: публічних і приватних. Хоча ворог-агресор, безумовно, фокусується щонайперше на російськомовних й він може вигадати новий привід навіть за їх відсутності, проте найголовніше, більшість російськомовних українців все ж чітко засвідчила за останні роки своє відсторонення від «руського міра». Все ж необхідно визнати, що російська є однією з мов громадян України, а отже, ставити питання про справедливий рівень її використання українцями – пам'ятаючи, що вона є єдиною державною, а не «однією з».

Російське воєнне вторгнення стало рушієм для деяких російськомовних українців категорично зректися «мови агресора», втім носії цієї мови відкидають таку характеристику й наполягають на суспільному визнанні російської мови та її носіїв. Таку позицію можна вважати непатріотичною, але це тільки поглибить їхнє обурення та упередженість й, відповідно, й міжмовне протистояння. Самоідентифікація українців із мовою повинна відбуватися усвідомлено. Вони мають чіткіше проговорювати й частіше озвучувати свої потреби щодо мови [35]. Не лінуватися переходити з тієї

мови, яка стоїть за замовчуванням, з російської, на українську версію веб-ресурсу медіа, вимагати україномовного меню та обслуговування у закладах громадського харчування, брати участь у акціях протесту проти законодавчих ініціатив, які можуть бути негативними для української мови або становити для нею загрозу. І також проговорювати свої доповнення та заперечення до роздумів про те, як саме варто діяти, аби української мови в Україні ставало більше й щоб люди розмовляли нею із задоволенням і ототожнювали себе з нею [61].

Поширення української мови серед українців є свідченням незламності українців та їхньої волі зберегти культурну й мовну спадщину. Варто відзначити мовне зрушення на південному сході, де раніше домінувало російське мовлення. Війна сприяла суттєвому збільшенню україномовних мешканців у згаданих областях. Така тенденція демонструє відхід від стороннього впливу та закріплення української ідентичності, навіть у регіонах, які зазнали російського тиску [79, с. 8].

Водночас, перехід із російської на українську мову, розширення популярності курсів української мови та переконаність у важливості української як державної мови – все це підкреслює стійкість та рішучість українців у захисті мови та національної ідентичності перед зовнішніми викликами, сприяє їх самоідентифікації.

Отже, насамперед україномовне середовище сприятиме поступовому укоріненню мови в свідомості громадян, які нею не розмовляли постійно, або є білінгвами. Немає сенсу скаржитися на дефіцит якісних україномовних книжок, медіа-продуктів тощо, мимоволі підігруючи аргументам опонентів всьому українському, нібито найбільша проблема української мови полягає у відсутності достойного контенту. На противагу цьому необхідно формувати середовища, де люди здатні набувати та підтримувати україномовні навички й звички – в тому числі й брати участь у створенні якісного україномовного контенту тощо.

Висновки до розділу 2

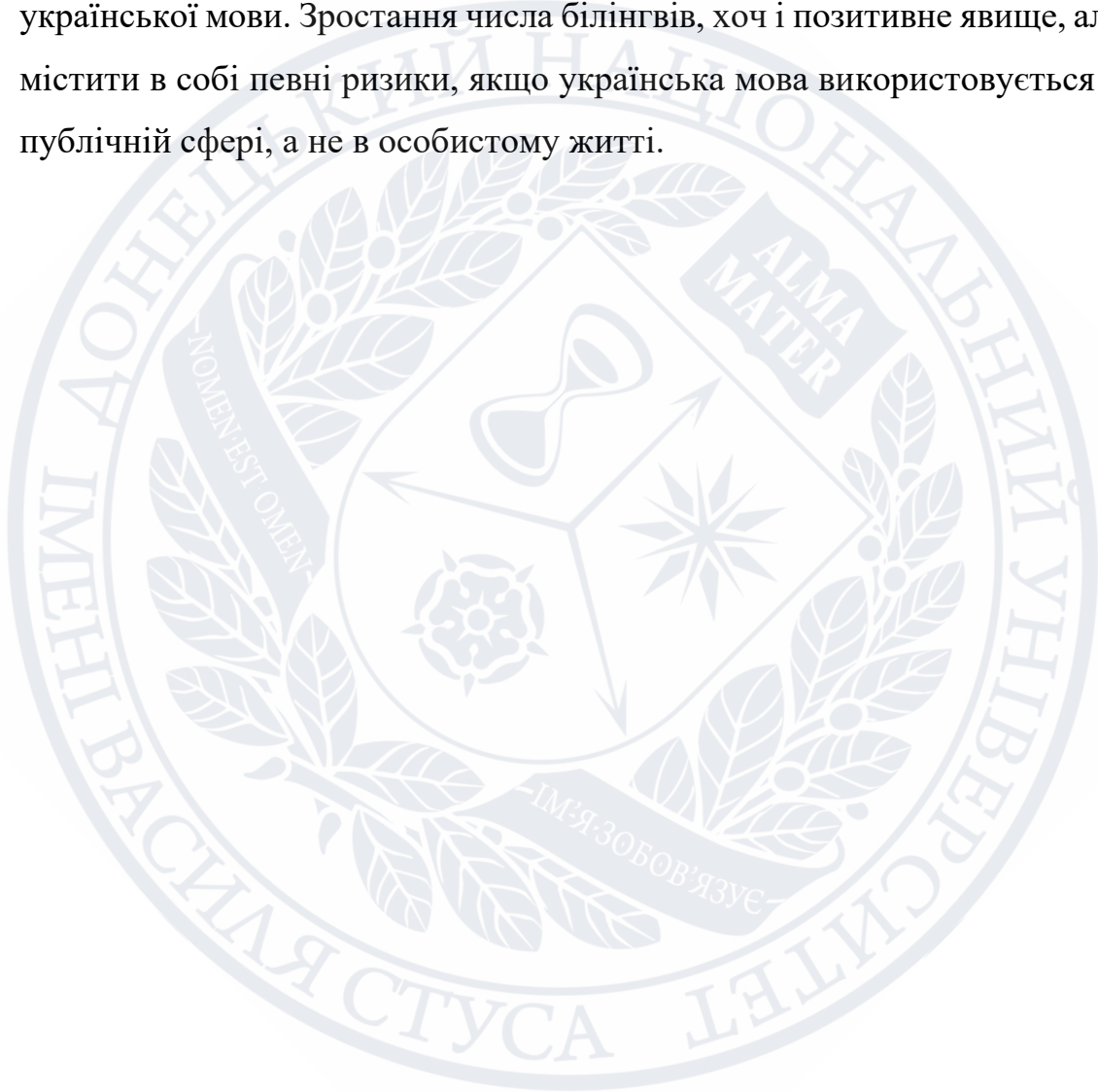
Отже, дослідження мови як маркера національної самоідентифікації проведено на основі аналізу мовної ситуації та мовної поведінки громадян в Україні. Мовна ситуація є функціональною спільністю мови та варіантів мови, які обслуговують певний соціум (етнічну спільність, політико-територіальне об'єднання, держава). Ієрархічність мовної ситуації полягає в нерівному функціональному навантаженні використовуваних мовних утворень або форм її існування: мова загальнодержавного спілкування або літературна мова обслуговує більше сфер спілкування, ніж відповідно мова національної меншини або територіальний діалект.

У нашій країні українська мова панує, цілком законно, у багатьох сферах: в державних установах, у офіційному діловодстві, в економічній діяльності, господарстві, суспільно-політичному житті. Роль мов національних меншин тут майже незначна, вони не здатні забезпечити функціонування такої великої держави, де єдина загальнодержавна мова, мова міжнаціонального спілкування – українська. Мови національних меншин вживаються поряд з державною в обмеженій кількості найважливіших суспільних аспектах.

Насамперед війна, на жаль, дала змогу українцям усвідомити: мова – не просто засіб комунікації, а визначник приналежності. Мовне питання, котре роками вважалося «неактуальним», тепер показало свою ключову значущість, перетворившись на своєрідну «передову» в протистоянні, бо мова – фундамент ідентичності та перемоги України. 2022 рік став переломним для чималої кількості українців, роком прозріння та пізнання суті «руського міра», а також українського самоствердження, осмислення власної сутності, розуміння країни, в якій прагнуть жити, та мови, якою бажають розмовляти.

На самоідентифікацію українців безумовно впливає мовна проблематика. Рівень мовної самосвідомості невпинно підвищується. Війна

дала потужний поштовх для розквіту українського культурного й мовного простору, спровокувавши відмову від російської мови та відсторонення від тих, хто нею послуговується. Відчувається поступове покращення як у публічному просторі, так і у побуті. Водночас помітна кількість населення досі вдається до суржику, що виник в результаті тривалого процесу русифікації та ускладнює формування самоідентифікації за допомогою української мови. Зростання числа білінгвів, хоч і позитивне явище, але може містити в собі певні ризики, якщо українська мова використовується лише в публічній сфері, а не в особистому житті.

РОЗДІЛ 3

МОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

3.1. Роль мови у формуванні самоідентичності українців

Українці живуть у навколишній дійсності, природному та соціальному середовищі. Вони пристосовуються до навколишнього світу, ототожнюють його, вивчають та змінюють. Думки, знання, забобони та теоретичні постулати стають ментальною картиною світу – загальною у своїх основних рисах та частково індивідуальною у разі конкретного індивіда. Сукупність результатів пізнавальної діяльності (міфи, перекази, знання, навички, стереотипи поведінки, суспільні переконання тощо) складаються у певну модель світу – ментальну картину. Повсякденна, наукова та художня (літературна) картини світу вербалізуються: оформляються загальномовною лексикою (*будинок, Лівобережжя, хмара*), спеціальними термінами (*плазуни, плазма, гопак, тимчасово окуповані території*), індивідуальними авторськими образами («Кольорові миші» Л.Костенко) [20]. У випадку вербалізованих уявлень йдеться про мовну карту та мовну картину світу.

Мова для народу – не лише символічна система, а й інструмент мислення та спілкування. Українська мова є носієм культурної інформації та засобом збереження та передачі українцями історичного досвіду суспільства в цілому, досягнень науки, культури та мистецтва. Українська мова – це інструмент, із допомогою якого українці пізнають світ. Люди використовують мову як у тому, щоб думати, а й для сприйняття себе, регулювання власної поведінки. Як різновид світогляду мова важлива насамперед тому, що становить найважливіше культурне середовище людини і формує його культурну психологію. Мова – це форма світу, яку українці сприймають та розуміють, і вони приймають світ відповідно до форми своєї мови.

Ідентичності створюються, використовуються та регулюються всередині культури, у мові та з її допомогою. Мова при цьому є не стільки дзеркалом, яке відображає незалежний і стійкий матеріальний світ, скільки засобом, який допомагає «надати форму і зміст» нам самим і оточуючому світу. І тому ідентичність – це не стійка істина і незмінна сутність українця чи групи українців, а регульований спосіб висловлювання про світ або себе самих, які постійно змінюються в просторі і часі, система мовних/дискурсивних описів, точок зору суб'єкта.

Спрямованість на себе, яка є базовою в процесі самопрезентації, зазнає впливу спрямованості суб'єкта на співрозмовника, набуваючи конкретного співвіднесення з адресатом висловлювання. У нашому аналізі дії того, хто говорить, спускаємося на один рівень нижче: точкою відліку є мовленнєва дія самоідентифікації, у якого є спрямованість на себе (сполученість з ідентичністю) та на іншого (самопрезентація, психологічний вплив). Бажання аналізувати змістовний, а не поверховий, презентаційний рівень комунікації пояснюється тим, що у спрямованості він є спеціалізованими вербальними засобами (номінації статусу, прикметники і прислівники зі значенням оцінки, назви якостей характеру тощо), а в спрямованості на інших таких спеціалізованих засобів немає. Точніше кажучи, використовується той самий арсенал засобів, але вектор і сила спрямованості визначається типом комунікації/дискурсу.

Тобто слід розрізняти самопрезентацію як поверхневий шар вираження ідентичності та самоідентифікацію, а також самохарактеризацію як глибший пласт вираження особистості та осмислення свого існування. Переживання «пластів» в комунікації іноді можна зустріти у рефлексивних самоописах: *я – учень, я – педагог, я – українець, я – волонтер.*

Самоідентифікація відображає ідентичність – і конструює, і висловлює, і описує. Самоідентифікація – це самоідентифікація у вузькому сенсі, власне самоідентифікація, пов'язана з відображенням / конструюванням соціальної ідентичності (*я – вчитель, українець, президент, лауреат, пенсіонер,*

членкиня тощо), а самоідентифікація – це і самохарактеризація, яка пов’язана з особистою ідентичністю мовця (*терплячий, самовідданий, дбайливий, розумний, надійний, лінивий, відважний, спокійний, який досягає своїх цілей та ін.*).

Мовленнєва дія самоідентифікації ґрунтується на провідних людських потребах. При цьому спостерігаються дві найважливіші потреби – етнічна (визначення себе/іншого щодо національної/етнічної групи) та тісно пов’язана з нею ідеологічна/культурологічна потреби (зарахування себе/іншого до категорії людей, котрі однаковими або різними способами освоюють дійсність) [7, с. 27]. Вербальна соціальна самоідентифікація забезпечує ці дві потреби, унаслідок чого набувається сила (цінності та ресурси) певної групи або категорії. Ця модель цілком співвідносна з ієрархічною теорією потреб А.Маслоу [4], де потреба бути членом групи по-різному розкривається всіх рівнях: органічні потреби простіше задовольняти в групі, а не поодиноці, потребу в безпеці також забезпечує група, котра зараховує до «своїх», потреба у приналежності, коханні та повазі задовольняється лише в референтній групі, пізнавальні та естетичні потреби коригуються сферою інтересів цієї групи, потреба у самоактуалізації тісно пов’язана із цінностями референтної групи суб’єкта.

Мовець навмисно або мимоволі, безпосередньо або опосередковано дає зрозуміти адресату, до якої соціальної категорії, культурної спільності людей належить, бажаючи або приєднатися щодо неї, або відсторонитися від неї. Це самопозначення, зарахування себе до групи може мати більш-менш демонстративний характер. Тобто різні типи комунікації, мовних актів мають різне значення самопрезентації (як демонстрації своєї ролі або функції) та самоідентифікації (як вирази, описи, конструювання, підтвердження ідентичності).

Вагоме значення самопрезентаційного компонента виявляється в спеціальному жанрі, який з’явився останнім часом у діловій і рекламній сфері, який називається саме «самопрезентація». Наведемо приклад такого

тексту, розміщеного на віртуальній сторінці його автора, студента педагогічного університету, в соціальній мережі «Інстаграм»:

«Війна дуже багато для мене змінила. Немає більше вагань у пізнанні своїх. Свої розмовляють українською мовою, слухають українську музику та читають українську літературу: класичну і сучасну.

Змінилося все. Але якою ціною... Українська мова відіграє ключову роль у різних сферах спілкування, особливо у сім'ї, інституті та громадських місцях. У сімейному колі він сприяє емоційній близькості та передачі культурних традицій, в інституті сприяє формуванню освітнього процесу. Спілкування рідною мовою з друзями зміцнює дружні зв'язки та сприяє розвитку навичок комунікації. У громадських місцях використання рідної мови допомагає зберегти культурну ідентичність та створює комфортний простір для спілкування. Ефективна взаємодія рідною мовою забезпечує розвиток мовних навичок, емоційного інтелекту та гармонійних відносин у різних життєвих ситуаціях.

А ще: як можна розмовляти російською і відповідати на питання іноземців «Звідки ви?» – «Із України!». Моя позиція чітка: говорю українською, бо я – з України!» [15].

Менше значення самопрезентаційного компонента бачимо у випадку недемонстративного самопозначення, коли керування враженням адресата про того, хто говорить, відходить на другий план. Самопозначення як самоціль виконують пошукову функцію відповіді на питання «Хто я?», зустрічаються переважно у текстах особистого характеру (щоденники, записники, спогади, роздуми), у довірчому особистому спілкуванні, а також у відповідях на відомий тест М.Куна та Т.Макпартленда «Хто я?».

Яскравою ознакою самопозначень «мимохідь» є згорнута логічна пропозиція, на відміну від інших пропозицій з семантикою самопозначення. Дискурсивний простір самопозначень «мимохідь» – це виробниче, ділове, професійне мовлення, дискурс телешоу, а також сімейна комунікація. Управління враженням інколи виходить на перший план, тому ці акти

вважатимуться проміжними між демонстративним і недемонстративним самопозначенням.

Більше значення самопрезентаційного компонента характерне в ситуації вимушеного формування враження про себе, реалізується в жанрах резюме, ділового чи особистого знайомства, коли мовець вважає, що інформація про його приналежність до якоїсь групи повинна бути відома адресату. Ця інформація передається найчастіше під час безпосереднього контакту, в діалогічній мові (або потенційно діалогічній – в інтернет-блогах, форумах), виконує роль оптимізації взаємодії, встановлення контакту, прагматичного завдання комунікативно-особистої орієнтації мовця [42], відповідає питанням «Хто я тут і зараз для адресата?». Самоідентифікація може бути ініціативною (*Доброго ранку! Я І. І., професор філологічних наук, читатиму лекцію на тему*) або реактивним (*Я внутрішній переселенець, який розповість про жахіття війни*). Ініціативне самопредставлення має більше значення у формуванні образу, управлінні враженням про себе, оскільки у мовця існує велика свобода у виборі того, що говорити або чого не говорити про себе.

Водночас центром самоідентифікації на лексичному рівні мови є власне номінативна лексика. Самоідентифікація, на відміну від самопрезентації та створення автоіміджу, не обов'язково супроводжується позитивною/негативною оцінкою та взагалі може не залучати лексеми з власне оцінною семантикою. У Етимологічно-семантичному словнику української мови [14] представлено досить велику кількість лексичного поля самоідентифікації. Йдеться про ту частина підмножини, яка відносить особу до будь-якої групи/класу людей, наприклад, назви осіб щодо раси, національності, а також до території, місця проживання, місцезнаходження; назви осіб за професією, спеціальністю, родом занять, характером діяльності та пов'язаними з ними діями, відносинами тощо.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови [6] також можна знайти групи слів, які використовуються в

самоідентифікації/ідентифікації: іменники, які позначають періоди життя людини (*дитина, старий*); родинні та сімейні стосунки (*мати, батько, дочка*); іменники, які позначають людину щодо релігії (*православний, католик, християнин, сектант*); іменники, які позначають людину, яка живе де-небудь (*селянин, громадянин*); іменники, які позначають людину щодо діяльності (*працівник, безробітний*) тощо.

Безумовно, у мовленнєвій діяльності вказані лексеми часто набувають коннотативних компонентів, тобто номінативну лексику засобом оцінки робить її дискурсивне використання з урахуванням тих знань про світ, які актуальні в певному співтоваристві в певний відрізок часу. У вивченні засобів характеристики у вітчизняній лінгвістиці, зазвичай, були задіяні емотивно-оцінні пласти української лексики, а не засоби ідентичності. Однак текстові реалізації тих слів, які ми віднесли до центру словника ідентичності, також часто виявляють потенційні коннотативні компоненти лексичного значення, наприклад: «*А ми, ми Українці! Ми Українці, доля в нас така*» (із тексту пісні співачки Н.Бучинської); «*Доброго вечора, ми з України*» (назва пісні Probass і Hardi)

У цьому контексті слово *українці* набуває виключно позитивної оцінки за рахунок актуалізації сенсу «Українці» та «ми з України» і стає не так засобом опису територіальної ідентичності, як засобом характеристики.

Отже, дискурс про самоідентифікацію стає і об'єктом вивчення, і інструментом вивчення семантики ідентичності як елемента картини світу носіїв мови та особливостей мовної особистості в сучасних реаліях життя українського суспільства.

Саме цей тісний зв'язок демонструє наявність високого оцінно-прагматичного потенціалу соціонімів, тобто лексем, які називають осіб за професією, статтю, віком, національністю тощо. Водночас ім'я — це згорнутий лінгвокультурний текст, а антропонімічна ідентичність — психологічне співвіднесення індивіда зі своїм ім'ям та сприйняття цього імені та його носія представниками цієї та інших лінгвокультур, що дозволяє

індивіду визначити своє місце у лінгвосоціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в ньому, створюючи певний зв'язок із суспільством, в якому він живе.

Схоже ставлення до семантики антропонімів-етнонімів у споживанні вербальних міфологем, тобто за словами *українець, татарин* та ін. завжди вартує більше, ніж певна група людей. Вживання етноніму викликає у свідомості користувача мови згорнуті в єдиний образ спогади про попередні контексти його вживання, оцінки відповідних етнічних груп, емоційне ставлення до них тощо.

Варто звернути увагу на те, що схожим семантичних потенціал володіють не лише етноніми, але й слова інших тематичних груп із категоризуючим значенням, при цьому кваліфікативний аспект семантики таких слів практично не піддавався вивченню. Не викликає сумніву те, що не тільки антропонім (особисте ім'я або ім'я нації, етнонім), а й будь-яку номінацію людини/групи/категорії (професіонім, гендеронім, релігіонім, інші соціоніми) можна вважати згорнутим лінгвокультурним текстом, реальний дискурс номінативів, потенціал у поданні властивостей характеру та оцінок людини.

У центрі словника самоідентифікації знаходиться власне номінативна лексика, яка відповідає за об'єктивну категоризацію людської спільноти: *мати, батько, жінка, чоловік, дівчинка, хлопчик, лікар, освітянин, учень, студент, підприємець, українець, православний, мусульманин, атеїст, киянин* тощо.

Окрім цього, постає питання про входження до лексичної групи самоідентифікації деяких іменників, які називають якості, риси, властивості, будь-які ознаки людини: *захисник, волонтер, партнер-союзник, побратим* тощо. Справа в тому, що такі слова можна віднести до перехідної зони між словником ідентичності та словником характеристизації, оскільки в їх семантиці зливаються сенси приналежності до соціальної групи та властивості

характеру, поведінки, ставлення до дійсності тощо типового представника такої групи.

Отже, хоча полюсні фрагменти словників характеристичної й ідентичності не викликають сумнівів, межа між цими засобами не така очевидна і вимагає спеціального розгляду.

Існує перехідна зона між лексемами, які називають приналежність людини до певної соціальної групи (те, що ми відносимо до словника ідентичності), та лексемами, які називають риси характеру, властивості, оцінки людини. Це зона або неключових – у різній мірі – ідентичностей (*вегетаріанець, хворий, позивач, морфолог, патронат*), або рис характеру, властивостей та особливостей особистості, які набули певного соціального статусу (*обдарована дитина*). Існують також певні позамовні обмеження у вживанні деяких поєднань (наприклад, *пільгова категорія громадян, люди з обмеженими фізичними можливостями*): люди, котрі належать до цієї категорії, по-перше, не схильні афішувати свою приналежність до неї і не хотіли б об'єднуватися з суб'єктивних причин, по-друге, їх не так багато в порівнянні з іншими.

Отже, ідентичність – по-різному усвідомлена приналежність до певної соціально вагомої категорії людей. Критеріями відбору лексем із семантикою ідентичності стають як їх власне мовні особливості, так і співвідношення концептуальної та мовної картин світу в сфері категоризації людської спільноти. Тобто науковий опис ідентичності, як орієнтир у лінгвістичному дослідженні, коригується насамперед даними української мови.

Словник самоідентичності має багато слів (дод. Б), у ньому знаходяться лексеми, які позначають явні ідентичності. На периферії цієї множини знаходяться засоби характеристичної та номінації неявних груп людської спільноти. Водночас весь простір словника ідентичності має великий потенціал характеристичної за рахунок текстових реалізацій конотативної семантики.

Замовчування, уникнення відповіді, розмита відповідь у самоідентифікації найчастіше характерна для мовця при відповіді на запитання інтерв'юера або анкети. Підміна правди у самоідентифікації є логічним продовженням її приховування. Уникнення відповіді не завжди виграшна стратегія, тому що, зазвичай, з'являються нові питання, тому суб'єкт воліє їх запобігти, не кажучи своєї правди.

Найбанальнішим випадком підміни є обман «роздування», коли мовець приписує собі престижну або відповідну професію, наприклад, людина з дипломом філолога, бажаючи влаштуватися працювати журналістом, пише: *«Я журналіст, закінчив факультет журналістики»*. Або дівчина в 22 роки, котра не видала жодної книги своїх віршів і написала кілька статей у студентську газету, презентує себе як *«поетеса, журналістка і критик»* (форум). Звичайно, можна працювати журналістом і без спеціальної освіти, але автор резюме, мабуть, відчуває певний комплекс у зв'язку з її відсутністю, тому найважливішою симою значення слова *журналіст* у цьому вживанні є «дипломований спеціаліст». Також *поетеса* і *критик* не обов'язково повинні бути членами спілки письменників. Однак у повсякденній свідомості ці види діяльності все ж припускають суттєвий досвід, вважається, що не кожен може так себе називати. Ще одним таким прикладом «роздування» в самоідентифікації є: *«Я волонтер, кілька разів допомагав людям виїхати з Сумщини»* (форум).

Крайнім випадком брехні «роздування» є фальсифікація, підробка особистості та її статусних характеристик. Тлумачний словник української мови трактує фальсифікацію як «навмисне перекручування або невірне трактування певних феноменів, явищ, подій, відомостей» [39]. В українській мові існує спеціальний маркер підробки в самопрезентації – опорний компонент (префіксоїд) *ЛЖЕ-*. Це – частина, яка пишеться разом із словом, означаючи: хибний, брехливий, не істинний, не справжній, підроблений або підмінений, удаваний, взагалі фальшивий. *Лжеправославний, лженауковець,*

лжепатріот, лжепророк, тобто шахрай або самозванець, котрий з підступним задумом приймає звання, сан, ім'я та вид названих осіб.

Варто зауважити, що іменниками з префіксом ЛЖЕ- позначають, ймовірно, людей, спочатку не сприйнятих як обманщиків, їх обман було розкрито пізніше, тому другий важливий компонент слова називає того, за кого видавали себе ці люди (не просто обманщик, брехун, а *лжеСВЯЩЕНИК, лжеВОЛОНТЕР, лжеУПРАВЛІНЕЦЬ*).

Обманщик, видаючи себе за іншого, намагається вирішити якесь завдання (наприклад, при влаштуванні на роботу, заволодіти коштами або гуманітарною допомогою тощо), передбачаючи ті проблеми, які у нього можуть виникнути, підлаштовуючись під запити адресата: одна з найважливіших соціальних функцій обману полягає в тому, що він здатний забезпечувати можливість збереження наявних комунікативних структур в умовах неспівпадіння інтересів або коли практично несумісні. Зважаючи на все, люди діляться на тих, хто не може або не вміє брехати, і тих, кому це дається дуже легко. Такі випадки не є новиною в нинішніх реаліях, особливо – в умовах воєнного стану, коли з'явилося багато шахраїв і тих, хто працює на користь ворога.

Інша комунікативна стратегія підміни у самоідентифікації пов'язана з поняттям ігрової діяльності. Це також приписування собі чужої ролі, статусу чи професійної приналежності, але в цьому приписуванні обов'язково є компоненти жарту, оригінальності, виклику, гри, переходу на іншу реальність.

Не можна не звернути увагу на питання про інтерпретативний характер поняття «брехня» взагалі й у самоідентифікації зокрема. Те, що може сприйматися як брехня, спотворення істини, іноді сприймається як правдива інформація:

«У нашій сім'ї я виявилася першою канадкою (мама народилася в Києві). Незважаючи на моє коріння, я – українка до глибини душі. Українська була моєю першою мовою, хоча мама і бабуся вдома часто

говорили російською. Навчалася я в радянській школі, а до того ходила до дитячого садка, де мене вчили любити рідний край і радянську культуру» (форум).

Очевидно, якщо очікування адресата у зв'язку з вживанням слова не будуть виправдані, він може сприйняти інформацію як спотворену, тобто брехливу. Водночас, думки різних мовних особистостей на ту саму подію, факт, явище рідко повністю збігаються. Істинним кожному з нас є тільки *наш* погляд, *наше* сприйняття та розуміння, лише *наша* інтерпретація.

Зважаючи на це, варто говорити про розвиток і функціонування лексико-семантичного варіанта лексеми *українець* / *українка*, що не відзначається досі тлумачними словниками: належить до української культури, що живе в Україні, вільно говорить українською мовою. Іноді ці спотворення, модифікації, розширення лексичного значення нав'язуються ззовні.

Отже, неправда в самоідентифікації проявляється у двох основних варіантах: по перше, у вигляді часткової правди або відсутності правди, по друге, у вигляді підміни, фальсифікації сутнісних характеристик особистості (статі, віку, національної приналежності, професії, статусу тощо). Неправда необов'язково має цілеспрямований характер, проте найчастіше мовцем керує страх, сором або користь. Відсутність правди реалізується прийомом промовчання, фальсифікація є заміною істини на неістину. У художньому тексті така самопрезентація виконує сюжетоутворюючу функцію. Сприйняття самоідентифікацій як хибних може бути пов'язане з різним розумінням семантики окремих лексем носіями мови.

Самоідентифікаційні висловлювання можуть бути також актами, які захищають особу адресата, коли мовець демонструє приналежність до тієї групи, до якої належить і адресат, а останній пишається своєю приналежністю до цієї групи.

В українській мовній культурі існують певні обмеження в актах самопрезентації, самооцінки та самоідентифікації. Самопредставлення є

вимушеним способом комунікації, тому більша частина референції суб'єкта винесена в письмову форму (таблички на дверях, бейджі, підписи у заявах тощо), в усній комунікації переважно мовця представить хтось інший (на вулиці не прийнято знайомитися, ім'я доповідача називає голова конференції, «круглого столу», семінару тощо).

Однак мовець не завжди виявляється в таких сприятливих умовах посередництва, тому йому доводиться або виявляти ініціативу в самоідентифікації, або – при відповіді на запитання інтерв'юера – дотримуватися певної міри дозволеного. Загалом існують два шляхи збереження негативної особи адресанта та позитивної особи адресата:

- 1) уникати самоіменування, самовизначення та самооцінки (як позитивної, так і негативної);
- 2) використовувати стратегії компенсації заподіяній особі за шкоду.

Мовна гра, як різновид жарту [13], відноситься, безумовно, до другого шляху стратегій «збереження обличчя» в самоідентифікаційних висловлюваннях.

Під мовною грою розуміємо ті явища, коли мовець «грає» з формою мови, коли вільне ставлення до форми мови отримує естетичне завдання, нехай навіть найскромніше. Мовна гра у самоідентифікації використовується, зазвичай, у дружньому середовищі, серед колег: *«Сьогодні я найкращий серед найкращих і майстер художнього слова!»*.

Варто наголосити, що сама мовна гра може підвищувати статус мовця і ставати компенсуючою дією [16, с. 128]. У просторі художнього тексту мовна гра дозволяє імітувати дружню манеру комунікації, тим самим скорочуючи дистанцію між автором і читачем: *«Я дивився на них як на людей, які не знали, що робити зі своїм життям, і це мене трохи втішило»* [12].

Самоідентифікація як маркування ідентичності тісно пов'язана з категорією «своє – чуже», тому що переживання ідентичності базується на межах свого і не свого життєвого простору. Життєвий, чи психологічний, простір можна описати через систему семантичних координат (сміслових

конструктів) «своє – чуже», «моє – не моє», «близьке – далеке», «знайоме – незнайоме», «приємне – неприємне», «улюблене – неулюблене», оскільки за допомогою них даються описи елементів життєвого простору в мовлення (усне і письмове).

У науці вже виділено основні мовні коди маркування «свого» та «чужого». Так, «чуже» асоціюється з мертвим (*орки*), «чуже» описується як незнайоме, нерозчленоване, воно завжди негативно оцінюється, «чуже» пов'язане з узагальненням, генералізацією.

Заслужують на увагу окремі лексеми, синтаксичні конструкції, які служать засобом вираження «свого» і «чужого» в період російської війни в Україні: «Скільки днів до неділі?»; «Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці» [36, с. 10]. Паролями стали лексеми для виявлення чужих серед своїх: *молодиця, паляниця, кобзар, світлиця*. У мові чуже необхідно маркувати, а своє, певне, чітке, не вимагає додаткового маркування, оскільки має закріплену назву.

У вивченні вербального аспекту ідентичності не можна ігнорувати когнітивний спосіб її відображення/конструювання – вираження або опис. Опис та вираження емоцій пов'язані з різними функціями мови/мовлення: опис емоційного стану виконує номінативну (репрезентативну) функцію, а вираження емоцій – емотивну (експресивну).

Вченими виділяються два основні способи представлення емоцій:

1) вираження емоцій, у процесі якого беруть участь найрізноманітніші вербальні, паравербальні та невербальні засоби – вигуки, емоційно-оцінна лексика, особливі інтонаційні конструкції, паузи, порядок слів, міміка, жест;

2) опис емоцій, який базується на номінативній лексиці, тобто словах, предметно-логічне значення яких становлять поняття про емоції. Категоризація емоцій у лінгвістиці представлена також і як тричленна система: назва, вираження, опис [41, с. 162].

У мові чітко відображені полюси мовного процесу: з одного боку, існують розумові, раціонально-логічні вербальні акти (лексеми опису

емоційного стану – *соромно, весело; безпечно/небезпечно*; логічної оцінки – *добре/погано*), з другого боку, існують акти афективного, більш мимовільного вираження емоцій і оцінок (вигуки – *ех!*; *ого! ой!*); емоційно-оцінна лексика – *шкапа, бовдур*).

Логічно буде припустити, що до категорії ідентичності як категорії внутрішнього світу людини також можна застосувати розмежування понять її опису та вираження суб'єктом, котрий говорить.

Вербальне вираження ідентичності – це процес передачі приналежності мовця до певної спільності людей, у якому рефлексивний (номінативний) компонент дуже слабо проявлений. Специфіка висловлювання полягає у тому, що вербальні його засоби (словник, граматики, орфоепія) використовуються разом із невербальними (міміка, жести, пози, одяг та інші семіотичні знаки) і паравербальними (просодія, висота голосу тощо).

Вивчення виразу ідентичності можна розглядати крізь призму двох напрямів:

- 1) вивчення мовної самоідентифікації як вираження етнічності;
- 2) вивчення мовного «портретування».

Мова, як недоторканна сутність, яка протиставляється іншим мовам, займає високе становище на шкалі цінностей, і це становище в нинішніх реаліях українського суспільства потребує «відстоювання». Але навряд чи варто сумніватися, що саме в ситуаціях мовного контакту люди найкраще усвідомлюють відмінні риси своєї мови в порівнянні з іншими і саме в цих ситуаціях чиста або стандартизована мова найлегше стає символом єдності групи.

Рано чи пізно перед білінгвами (полілінгвами) постає питання про те, яку мову вони вважають рідною, основною, більш освоєною. Досить часто це стає супутною відповіддю на питання національно-культурної приналежності у носія двох і більше мов. Вважається, що найсуттєвішим маркером етнічної ідентичності є мова, якою суб'єкт формує мовні акти (причому не тільки зовнішньої, а й внутрішньої мови), оскільки, зазвичай,

кожна людина ідентифікує себе з конкретним етносом, і незнання мови може бути ознакою відчуження від етносу. Отже, саме використання національної мови виражає і закріплює відчуття належності мовця до української нації/етносу.

Однак, якщо питання про вираження ідентичності, вербальної самоідентифікації, яка не зачіпає рефлексивні процеси мовця, сьогодні вже не викликає суперечок, то категорія «опис ідентичності» є спірною і мало розробленою областю дослідження.

Самоідентифікація як опис ідентичності суб'єкта, котрий говорить – це рефлексивний процес та номінативна стратегія зарахування до групи, категорії людей, будь-якої психологічної спільності, при якому, по перше, використовуються лексеми зі значенням номінації, так звані соціоніми, по друге, інші засоби вказівки на цю спільність, близькість (займенники *ми, наші/вони*, прикметники *вітчизняний, свій, близький/чужий, далекий, територіальний*; стійкі поєднання слів, прислів'я та приказки (*вилами поводити, обіцянка-цяцянка*), емоційно-оцінна лексика та ін.). Номінативна лексика не виключається з нашого поля зору через її особливу роль у створенні самоідентифікаційного дискурсу:

1) лексеми зі значенням приналежності до групи/категорії у дискурсі є своєрідними маячками, на які орієнтується слухач у ході рецесії ситуації. Ідентифікація адресантом адресата, розуміння того, хто йому говорить щось, впливає на характер сприйняття та засвоєння інформації. Навіть якщо в дискурсі зазначені лексеми-номінативи відсутні, той, хто слухає в будь-якому випадку, намагається їх відновити як протознак;

2) вживання соціонімів у мовленні/тексті, звичайно, не носить виключно формального характеру – це не просто якісь ярлики, які «навішуються» на образ мовця. За кожним словом стоїть лінгвокультура, кожне таке слово – згорнутий лінгвокультурний текст;

3) самопозначення у дискурсі часто й супроводжує власне вираження ідентичності.

Самоідентифікація як опис приналежності до групи, категорії тісно пов'язана з комунікативною стратегією самопрезентації, проте не дорівнює їй повністю. Самопрезентація і як комунікативна стратегія, і як самоподання може включати акти прямого або опосередкованого опису ідентичності, тобто зарахування себе до будь-якої групи, категорії осіб. Однак це зарахування себе до групи, ототожнення себе з нею може відбуватися не лише в ситуації знайомства, представлення і не тільки з метою керування враженням про себе адресата. У самоідентифікації існує свій спектр функцій і завдань – це і процес пошуку, конструювання ідентичності, і маркування своєї – вже віднайденої або тільки сформованої – ідентичності з метою її збереження.

Самоідентифікація як опис ідентичності мовця представлена такими способами:

- 1)прямий опис;
- 2)непрямий опис;
- 3)прихований (імпліцитний) опис.

Прямий опис. Лінгвістичний аналіз номінативної стратегії зарахування до групи включає як лексичний, так і граматичний компонент. Йдеться про номінативну лексику, яка відповідає за об'єктивну категоризацію людської спільноти: *батько, мати, подружжя, дівчинка, хлопчик, сімейний лікар, українець, православний, віруючий*. Входять до цього словника лексеми, у значенні яких поєднуються семантика соціальної категоризації (денотативні компоненти лексичного значення слова) і емотивно-оцінна семантика (коннотативні компоненти): *священик, дівчинка, хлопчисько, лікарка, вихователька*.

У дискурсі самоідентифікації непрямий опис – поширене явище, оскільки в культурі існують певні обмеження в актах самоідентифікації, а непряма форма, зазвичай, підвищує етикетність комунікативного акту, оскільки один із головних принципів ввічливості полягає у наданні адресату більшого ступеня свободи реагування. Із використанням непрямого опису

ідентичності акт самоідентифікації не виражений явно. Непрямі способи вербалізації ідентичності потребують спеціального розгляду, оскільки існують різні шляхи такого опису – експліцитні та імпліцитні (приховані). Крайнім проявом непрямого опису може бути прихований опис ідентичності. Імпліцитні непрямі форми є неконвенційними способами передачі комунікативного наміру мовця [33]. Адресат висловлювання при розшифровці сенсу спирається переважно на немовні знання та на знання комунікативних максим і ніби відтворює «самоідентифікаційну формулу» за мовця: «*Я так, звичайний солдат...*» (розмовна мова, військовий про себе у ситуації звернення до державних службовців).

Прихований (імпліцитний) опис може бути виявлений не лише на основі пресупозитивної інформації, але й на основі інформації, яка сформована в процесі прочитання тексту з властивими йому ретроспективними та проспективними зв'язками: «*Під час переговорів керівник Міноборони України подякував Новій Зеландії за допомогу у протидії тіньовому флоту росії*» [11].

Безумовно, можна виділити явні і неявні, першорядні і другорядні, ключові і додаткові ідентичності. Справа в тому, що мовна категоризація, лексичний склад української мови не відображає дзеркально зазначену класифікацію ідентичностей: з одного боку, соціальний статус (*інтелігент, службовець*) і професія (*перукар, окуліст*), які завжди злиті один із одним, з другого боку, поняття «соціальний» набагато ширше, ніж поняття «професійний», включає і територіальний, і вікової; територія (львів'янин) та національність (українець) можуть бути не пов'язані; приналежність до релігії (*православний Київського патріархату*) та ідеології (*пацифіст*) можуть не перетинатися; за еволюційно-видовий рівень відповідають поодинокі номінації (*людина, homo sapiens*), а номінації духовної ідентичності взагалі складно підібрати.

Отже, матеріал української мови вказує на різноманітність рівнів ідентифікації. Необхідно звернути увагу, що мовна картина світу у цьому випадку дозволяє формувати, уточнювати концептуальну картину світу.

3.2. Тенденції збереження мови як механізму закріплення і трансляції самоідентифікації

Рух від думки до слова обумовлено активізацією цілої системи компонентів, що забезпечують у формі образів, схем, символів, фреймів тощо чуттєве відображення реальної дійсності у свідомості, що реалізується в інтенціях мовного висловлювання, у формуванні задуму мовного повідомлення.

Цей процес властивий представникам мовного (етнічного) колективу, адже має надетнічну природу. Етнокультурну вираженість трансформована думка набуває у процесі вербалізації. Із допомогою мови розширюються сфери пізнання людини; мова – інструмент породження, зберігання та трансляції нового знання; одна з його головних функцій і полягає в трансляції сенсу, що є основним виміром людського буття та свідомості.

Потреба відчувати себе у певному «своєму» просторі, фізичному та соціальному, є потреба самоідентифікації з соціумом, де життя будь-якого індивіда регулюється одними й тими самими нормами, тими самими звичками й умовностями. Така потреба може мати й надетнічний характер (відчуття приналежності до макроструктури суспільства – державі), але корениться така потреба у природі архаїчного етнічного співтовариства, у глибинах історії розвитку суспільства та зберігається на різних етапах його розвитку.

У часи змагань за самостійність, українська мова виступила потужним знаряддям спротиву. Вона виживала попри всілякі заборони, зневаги та спроби асимілювати її. Народ усвідомлював: зникнення мови рівнозначне зникненню власної сутності. Нині, коли Україна знову відстоює цілісність

своїї землі, мова слугує не лише засобом спілкування, а й символом відсічі агресору. Питання мовної самоідентифікації громадян набуває особливо важливого значення. Рідною мовою українці користуються від народження, до неї прив'язані багато почуттів та емоцій. Отже, оскільки рідна мова – природний спосіб комунікації, то і спосіб, яким людина висловлює себе за допомогою цієї мови, також здається абсолютно природним.

У суспільному житті, у професійній діяльності, у неформальному спілкуванні з друзями та членами сім'ї людина може використовувати різні мови. У цьому використанні однієї мови часто переважає; і в такому випадку йдеться про основну (домінуючу мову), тоді інші мови, відомі індивіду, набувають статусу додаткових мов – до них комунікант вдається рідше, ніж до основної, та/або у соціально менш вагомих ситуаціях. Часто основна мова – та, якою здійснюється міжетнічна комунікація в державі. Але навіть і в етнічно однорідному комунікативному середовищі функції основної мови може виконувати не рідна, а друга мова. І тут в умовах двомовності знову постає питання про національну та особистісну ідентичність, яке теж нині не має певної відповіді, а проблематика самоідентифікації для українців залишається відкритою.

Так, існує як мінімум два основні підходи до інтерпретації самоідентифікації: по перше, як людина визначає себе, і, по друге, як цю людину визначають інші. Тут, звичайно, не можна не згадати теорію Д.Гоффмана, в якій спростовується теза про те, що особиста ідентичність визначається тим, як інші нас ідентифікують, а не тим, як ми самі себе ідентифікуємо [62, с. 152].

Науковець у своїх роботах підкреслює, що саме сама людина визначає, хто вона є, і надає собі ідентичності [62, с. 159]. На жаль, ця дилема досі не врегульована і має постійний характер. Ні в кого не викликає сумнівів наявність тісного зв'язку між мовою та ідентичністю. Деякі закордонні вчені розглядають мову як важливий інструмент для вираження ідентичності людини [74, с. 64]. Водночас, Е.Окс і Б.Шифелін [70, с. 2585], погоджуючись

з попереднім твердженням, уточнюють, що мова є основною і навіть у деяких випадках єдиним засобом самовираження.

Наведені вище міркування дозволяють констатувати, що мова, незважаючи на неоднозначність розуміння взаємозв'язку та взаємовпливу мови та саморозуміння і самоусвідомлення людини, є одним з основних способів самовираження особистості. Саме мова виступає індикатором ідентичності групи на груповому рівні, показником національної приналежності – на національному, показником певної професійної приналежності – на професійному [64, с. 197].

Самоідентифікація полягає в усвідомленому прийнятті людиною культурних норм та зразків поведінки, ціннісних орієнтацій та рідної мови зокрема. Вона забезпечує людині розуміння себе з позицій культурних показників, прийнятих в українському суспільстві, тобто формує самоототожнення особистості з мовними зразками суспільства. Самоідентифікація допомагає створити різноманітні взаємозв'язки з навколишнім світом у колективній життєдіяльності, тому вона багато в чому визначає життєву та громадянську позицію людини. Водночас, самоідентифікація кожного є складовим елементом мовного фундаменту, на якому побудована вся суспільна система у державі.

В сучасних реаліях в Україні (російська війна проти українців, руйнування та знищення історичних і культурних осередків тощо) самоідентифікація членів суспільства зазнає значних змін. Протягом багатьох століть характер і форму ідентифікації визначали місце народження та суспільне середовище, що є основним у період формування особистості та органічно пов'язано з конкретною мовою. Нині якість життя і характер буденності докорінно змінилися, і обставини народження вже не є вирішальним фактором самоідентифікації. Безумовно, кожна людина, як і раніше, входить до певної сім'ї та етнічної групи, виховується у конкретних культурно-історичних традиціях і є носієм конкретної мови, але для нашого часу вибір, закріплення і трансляція самоідентифікації стає звичайною

практикою, хоча і не без зовнішніх негативних чинників. Прискорення темпів життя та суспільного розвитку, адаптація в умовах воєнного стану відчутно впливають на процеси самоідентифікації. Форми ідентичності сучасної людини стають все короткочаснішими, нестійкими та залежать від будь-яких ситуацій [27; 30; 33]. Самоідентифікація сьогодні почала зумовлювати життя і як наслідок особистість людей, особливо молодого покоління в Україні. І ця обставина не може не впливати на стан суспільства й цінність української мови зокрема.

Останнім часом формування самоідентифікації в українців особливо проблематичним стало в підлітковий період, коли людина схильна до найсильнішого впливу ззовні. Молоді люди не можуть повною мірою усвідомити та оцінити свою роль, свою позицію у суспільстві та житті країни, як наслідок цього у них формується зневажливе ставлення до всього, пов'язаного з країною та державою. Багато в чому це обумовлено банальним недоліком інформації або способів її подання. Частково ці обставини стали причиною зневажливого, а іноді й негативного, байдужого ставлення до своєї рідної мови, зокрема тут йдеться про українську мову.

Для кожної людини рідна мова є невід'ємною частиною її навколишнього світу, головною ідентифікаційною ознакою формуючого суспільного середовища. Із цієї причини ставлення до навколишньої дійсності не може не впливати на ставлення до мови, яка для цього середовища є засобом існування.

Для всіх часів і народів нормою було поважне, і навіть благоговійне ставлення до своєї рідної мови. Чому молоді українці не відчували трепету перед «великим та могутнім» допоки ворог не вторгся в Україну? Чи це стало наслідком розмивання форм самоідентифікації? А, можливо, навпаки – самоідентифікація свідомих молодих людей страждає від нерозуміння, якою найбільшою цінністю є мова, якою вони говорять? Ці питання вимагають як відповіді, так і осмислення тих умов, у яких ситуація, яка їх породила (треба зазначити, нехарактерна для української ментальності), стала можливою. Для

цього, на наш погляд, необхідно розглянути насамперед ціннісну сутність явища рідної мови для ідентифікації окремої людини та всього українського народу загалом.

Ми освоюємо рідну мову буквально з перших днів народження, звичайно, докладаючи певних зусиль, але природа розпорядилася так, що не помічаємо їх. Все це призводить до того, що ми користуємося мовою бездумно, не розуміючи її найбільшої важливості для нашого існування. У деяких людей, для яких мовна діяльність є основною у професії, взагалі складається уявлення, що вони керують мовою, що вона є їх творінням і залежить від їх комунікативних інтенцій та переваг. Це велика омана, яку не можна пробачити.

Українці лише користуються створеною нашим величним народом мовою, яка є найбагатшою системою засобів для вираження різноманітних понять, смислів, почуттів, історичного досвіду. Незважаючи на щоденне її використання, вона існує незалежно від людей, за своїми дуже складними законами, які важко піддаються спостереженню та осмисленню, вбираючи все нове, що з'являється в житті суспільства, і чуйно реагуючи на всі комунікативні його запити.

Нині в найважчих безпрецедентних для нашого народу умовах, коли традиційні для нас моральні цінності та культурні орієнтири піддаються критиці та нападкам, вагомість рідної мови (насамперед тут йдеться про українську мову), з одного боку, зросла і стала питанням нашої етнокультурної і як її неминуче наслідки громадянської ідентифікації. Але ця ситуація має й іншу негативну сторону – оцінка вагомості української мови всередині українського суспільства тривалий час знижувалася внаслідок непорозуміння, а часом і спеціального заниження тієї важливості, яку вона має для духовного життя всієї країни загалом і кожної окремої людини зокрема. Вказуючи на початку абзацу на безпрецедентність такого становища, йдеться про те, що ніколи в процесі культурної еволюції наше суспільство, яке завжди розуміло цінність української мови і пишалося

створеною ним літературою мовою, часто потрапляло в таку ситуацію. Будь-яке розвинене і не дуже розвинене в культурному відношенні суспільство повинно розуміти важливість своєї рідної мови і, звичайно, приймати її, по-перше, як засіб своєї духовної, інтелектуальної, інформаційної діяльності, і по друге, як найбільшу культурну цінність, яка є основою етнокультурної ідентичності й самоідентифікації.

Один із найвидатніших європейських учених Вільгельм фон Гумбольдт на межі XVIII та XIX ст. назвав національну мову «духом народу» [45]. Для сучасної людини слово «дух» звучить зовсім не науково у контексті фантастики, але в період життя та діяльності В. фон Гумбольдта, в епоху романтизму, це визначення було цілком коректним для науки і не мало нічого спільного з містикою. Під «духом народу» німецький вчений, як мінімум, розумів увесь духовний та інтелектуальний потенціал системи національної мови, і до того ж мовознавець вважав, що «ненаціональних» мов просто не існує [45], із чим повністю погоджуємося.

Що мав на увазі мовознавець, називаючи мову «духом народу»? Він бачив мову і людину, яка користується мовою, лише у взаємозв'язку: мовна система, яка має певний духовний та інтелектуальний потенціал, використовується людиною і водночас відчуває на собі духовно-інтелектуальний вплив людини. Безумовно важливішою є друга сторона цього зв'язку. Рідна мова має здатність впливати на своїх носіїв інтелектуально, у морально-виховному та культурному аспекті, і тому є засобом, який формує свідомість народу. Тому людина, користуючись мовою у повсякденному житті і особливо у професійній діяльності, ніби підтягується до її рівня, тому йдеться про духовний та інтелектуальний потенціал мови.

Вирішальним щодо переваг і недоліків мови є не те, що здатна висловити ця мова, а те, на що вона надихає і до чого спонукає завдяки власній внутрішній силі. Критеріями оцінки мови є ясність, визначеність,

жвавість ідей, які пробуджують у народі мова, що йому належить, духом якого вона створене і який згодом надавав зворотний формуючий вплив [67].

Якщо подивитися на наше сучасне суспільство, то, на жаль, неозброєним оком видно, як його орієнтири, які визначають ставлення до своєї рідної мови, ще далекі від високих уявлень минулого, хоча вже усвідомлені в частині українців. Особливо гнітюче становище в підростаючому середовищі, яке ще не має поваги до своєї рідної мови, а й навіть виросло і перебуває поза нею. Це не може не викликати тривогу, оскільки в майбутньому може призвести до трагічних наслідків нашої культури, народу та країни. Різні громадські організації та окремі відомі, маловідомі і навіть зовсім невідомі у суспільстві люди нині частіше порушують цю проблему на різних громадських майданчиках, намагаючись знайти її рішення.

Сучасні проблеми з українською мовою викликають велику тривогу не лише у громадських діячів, а й у вчених. Похід проти української мови був дуже активно розпочатий давно, але поступово «видихнувся», хоча шлейф від нього досі залишився. Створюється стійке відчуття, що війна з українською мовою – це один із найпоширеніших тактичних прийомів інформаційної та політичної російської війни проти України. Яскравим прикладом цього є сьогоднішні події в Україні, яка непереможно бореться проти російського абсурду в усіх аспектах агресії.

Варто зазначити, що неоднозначне ставлення до української мови склалася майже в кожному регіоні за своїми особливими причинами, але, на наш погляд, однією із загальних та найважливіших причин є те, що державна мовна політика України щодо української мови раніше була не зрозуміла. Однак нині все кардинально змінилося.

На жаль, в Україні питання культури мови у відповідальних працівників взагалі не порушується. Сьогодні бути працівником-управлінцем і говорити з помилками, м'яко кажучи, не забороняється. Деякі відомі люди взагалі користуються в ефірі медіа вульгарними виразами, неологізмами,

суржиком, сленгом. І такий стан речей спостерігається поки що на кожному кроці. Водночас вимога грамотності мови у тих самих посадовці, дозволило б здійснювати їхній відбір за освіченістю, оскільки ні в кого не викликає сумніву, що першою та елементарною ознакою освіченості людини є її мовна грамотність.

Другим фактором, який впливає на ситуацію, є мовна неграмотність підростаючого і молодого покоління, що стала вже звичним для українського суспільства.

Третім фактором, який впливає на мовну ситуацію, стали престиж та поширення англійської мови (причому далеко не найкращої якості) у багатьох сферах діяльності і особливо в ЗМІ, викликане тим, що Україна включилася до процесів глобалізації і офіційні особи країн-союзників у боротьбі з російською військовою агресією використовують англійську мову.

Ці фактори не могли не позначитися на ставленні до рідної мови в українському суспільстві. Що змінилося? По-перше, друковане слово вмістило в себе недруковане. Якщо раніше мова в суспільних сферах була орієнтована на книжкові зразки, то сьогодні навіть людина, далека від лінгвістики, зауважує, як багато розмовних, сленгових і навіть жаргонних слів використовується у сферах, які традиційно є сферою поширення виключно літературної української мови. По-друге, американізми помітно потіснили всі інші запозичення.

Вся ця ситуація не може не впливати на якість володіння мовою її носіями, тобто тими для кого мова є рідною, і як наслідок – на якість самої мови. І, звичайно, особливо це притаманно для молодих українців, які є активними споживачами продуктів іншомовної масової культури.

Четвертим фактором є вплив Інтернету на суспільство, насамперед – на молодше покоління. Фахівці вже давно попереджають, що використання кириличної графіки разом із латинськими літерами, яке стало останніми десятиліттями дуже модним у шоу-бізнесі та рекламному контенті, руйнує мовну компетенцію носіїв і згодом як наслідок саму систему мови.

Наступним чинником, який впливає на ситуацію, є культивування у суспільстві престижності вивчення іноземних мов. Нині в Україні на тлі євроатлантичного вектору держави надзвичайно поширений стереотип – процвітаючий фахівець – це людина, котра володіє іноземною мовою (переважно – англійською). Безумовно, іноземна мова (особливо – англійська) у наш час глобальних процесів, які охопили весь світ, необхідна практично будь-якому фахівцю в будь-якій сфері. Але усвідомлення необхідності володіння іноземною мовою не повинно здійснюватися зі шкодою розумінню найбільшої практичної цінності рідної мови. Визначення «практична цінність» у цьому випадку використовується не випадково, оскільки знання іноземної мови базується на володінні рідною, і прямо залежить від якості та багатства складу насамперед рідної мови [38]. Але це не головне у цій ситуації. Викликає тривогу те, що нерозуміння цього зв'язку між володінням рідною та іноземною мовою, призводить до зневажливого ставлення та до небажання працювати над якістю своєї мови рідною мовою, що не може не вплинути на самоідентифікацію.

Життя показало, що з будь-якої ситуації є вихід. Хочеться вірити, що і в проблематиці збереження мови як механізму закріплення і трансляції самоідентифікації – теж. Але, водночас, виникає тривога про завтрашній день, коли на чолі всього стануть люди, які подорослішали, які сьогодні користуються Інтернетом повсякчас, де є спотворення своєї рідної мови і які, переважно, цього не усвідомлюють.

На жаль, у наш час самоідентифікація крізь призму мови потребує законодавчого та нормативного закріплення, оскільки наше суспільство зіткнулося з великим бажанням зовнішнього ворога позбавити нас історичної й мовної пам'яті. Філологи, письменники, публіцисти, які переживають за долю народу й українців загалом, досить часто звертаються до нього зі словами українських класиків для характеристики процесів, які нині відбуваються в українській реальності. Крилаті вислови й настанови

виявилися настільки актуальними, що навіть увійшли до шкільної програми освіти.

Частині нашого народу іншомовні запозичення не страшні, але молодь і підрастаюче покоління, які вирости в новому інформаційно-комунікаційному середовищі, спотворюють для розваги слова і словесні форми, і якщо не вжити заходів на державному, освітньому, культурному, виховному (йдеться про сім'ю) рівнях, згодом можуть мати розмиту самоідентифікацію.

Висновки до розділу 3

Отже, спрямованість на себе, яка лежить в основі самопрезентації, трансформується під впливом спрямованості мовця на слухача, здобуваючи конкретний взаємозв'язок з тим, кому адресовано мовлення. У нашому дослідженні дій мовця, опускаємося на ще один щабель глибше: відправною точкою стає мовленнєвий акт самоідентифікації, котрий одночасно орієнтований на себе (зв'язок з власною сутністю) і на іншого (самоподача, психологічний вплив).

Мовець, свідомо чи несвідомо, прямо чи опосередковано сигналізує адресату про свою приналежність до певного соціального прошарку або культурного середовища, прагнучи або єднатися з ним, або дистанціюватися. Це самовизначення, віднесення себе до конкретної групи може бути більш чи менш явним. Відтак, різні види комунікації, мовленнєві акти відіграють різну роль у самопрезентації (як показу своєї ролі чи функції) та самоідентифікації (як прояву, опису, конструювання, підтвердження власної ідентичності).

Дискурс про самоідентифікацію стає і об'єктом вивчення, і інструментом вивчення семантики ідентичності як елемента картини світу носіїв мови та особливостей мовної особистості в сучасних реаліях життя українського суспільства. Насамперед цей тісний зв'язок демонструє наявність високого оцінно-прагматичного потенціалу соціонімів, тобто лексем, які називають осіб за професією, статтю, віком, національністю тощо.

Останнім часом формування самоідентифікації в українців особливо проблематичним стало в підлітковий період, коли людина схильна до найсильнішого впливу ззовні. Молоді люди не можуть повною мірою усвідомити та оцінити свою роль, свою позицію у суспільстві та житті країни, як наслідок цього у них формується зневажливе ставлення до всього, пов'язаного з країною та державою. Багато в чому це обумовлено банальним недоліком інформації або способів її подання. Частково ці обставини стали причиною зневажливого, а іноді й негативного, байдужого ставлення до своєї

рідної мови. Рідна мова має здатність впливати на своїх носіїв інтелектуально, у морально-виховному та культурному аспекті, і тому є засобом, який формує свідомість народу. Тому людина, користуючись мовою у повсякденному житті і особливо у професійній діяльності, ніби підтягується до її рівня, тому йдеться про духовний та інтелектуальний потенціал мови.

ВИСНОВКИ

Отже, досліджуючи теоретичні аспекти самоідентифікації в мові, виявлено, що слово «ідентичність» проникло у звичайний дискурс із наукової сфери і нечітке його використання щодень лише відображає розмитість терміна у науці. Є й інше ставлення до дифузного використання терміна «ідентичність». За останні роки це поняття після кількох десятиліть відносної байдужості до нього знову почало широко використовуватися як у соціальних науках, так і в журналістиці й політичній лексиці.

Він замінив раніше популярні слова «самосвідомість», «самовизначення» стосовно особистості, групи, етносу тощо. Однак, у різноманітних теоретичних площинах його трактування відрізняється. Це створює труднощі для зіставлення та узагальнення висновків досліджень, що виникають у соціології, антропології та психології. При цьому взаємні посилення представників різних наукових сфер дають підставу вважати, що, незважаючи на багатозначність, концепт має основний сенс, який лишається незмінним незалежно від контексту його застосування.

На наше переконання, ідентичність як тотожність індивіда себе, ідентичність як справжність і ідентичність як приналежність тісно пов'язані взаємно визначають одне другого. Так, приналежність індивіда до групи – його внутрішнє переживання тотожності з нею і приписування себе до цієї групи – зумовлено ідентичності-справжністю, оскільки в процесі самоідентифікації індивід залучає будь-які об'єктивні показники своєї приналежності до чогось. Тотожність індивіда самому собі є у цьому процесі якимось фундаментом, базою: ці пошуки власності пов'язує із собою, а не з кимось іншим.

Вивчення ідентичності як категорії, здатної бути описаною крізь призму лінгвістики, здійснюється переважно в контексті соціального конструювання. Представники цього підходу транслюють ідею про те, що соціально значущі категорії (національність, стать, вік, релігійна

приналежність і т. д.), до яких може віднести себе суб'єкт, є дискурсивно залежними, структурованими в процесі комунікації, тобто ідентичність – це необ'єктивна данність, лише виражена в діяльності, яка створюється в процесі цієї діяльності.

Мова постає ключовим носієм та потужним ретранслятором етносоціальних уявлень. Формування лексичного складу й смислового наповнення комунікативного простору етносів відбувалося впродовж історико-культурного розвитку. Ці характеристики відіграють надзвичайно вагомую роль у збереженні цілісності соціуму та соціокультурній наступності. Мова, як фактор етнічної інтеграції, виявляється ще й інструментом самозбереження і визначення «своїх» та «чужих». Окремі мовні та національні спільноти відрізняються одна від другої ступенем рівноваги між розумінням ролі мови як засобу комунікації та як символу ідентичності. Таке різне сприйняття рідної мови визначається тим, що етнічність може конструюватися по-різному.

Лінгвокультурна самоідентифікація забезпечує наявність у суб'єкта комунікації комплексу правил та когнітивних моделей, згідно з якими він обробляє інформацію. Таким чином, значення лінгвокультурної самоідентифікації полягає в тому, що вона забезпечує суб'єкту комунікації певні стійкі якості, завдяки яким ті чи інші культурні явища та особливості використання мови іншомовним комунікантом викликають у нього почуття симпатії чи антипатії, усвідомлення прийняття чи неприйняття, визначення його у категорію «свого», «іншого» або «чужого».

Мовна ситуація в Україні – це взаємодія української мови, різних форм її існування та інших мов у житті народу. Мовна ситуація народу визначається ним як функціонування всіх наявних форм існування мови у всіх середовищах та сферах життя цього народу. Таке визначення цінне тим, що в ньому названо три обов'язкові моменти мовної ситуації, такі як соціальні умови функціонування мови, сфери та середовища її вживання, форми існування. В умовах повномасштабної російської війни в Україні

українська мова виступає не лише вираженням національної ідентичності та громадянської свідомості, але й інструментом протидії ворогу. Захищати свою державу від агресора можна не тільки зброєю, але й мовою. Вона, безумовно, є запорукою національної безпеки, адже без мови немає нації, а без нації немає держави. Мовні явища та поведінка виявляються не лише соціально зумовленими, що само собою робить необхідним залучення теорії соціології та використання її методів, але, водночас, як відображення соціальних явищ та процесів, вони можуть ставати об'єктами вивчення у прикладній лінгвістиці крізь призму дослідження самоідентифікації особистості.

У нових реаліях суржик виступив проміжною ланкою для російськомовних українців, котрі бажають говорити українською в повсякденному житті. Із початком війни суржик розширив свої комунікативні можливості: він звучить не тільки в колі сім'ї, але й став мовою єднання – «мовою своїх» – при взаємодії з іншими у публічному середовищі. У такому аспекті суржик розкривається не лише як практична стратегія спілкування, але й як ознака внутрішньої групової приналежності. Роль української мови в самоідентифікації є багатогранною в сучасних реаліях життя суспільства. Національна ідентичність часом визначається як потрібна взаємодія між мовою, свідомістю та територією. Українська мова створює українську свідомість. Частина російськомовних українців збагатили свій лексикон українською, або опанували обидві мови. Хтось із тих, хто вільно володів двома, тепер використовує переважно українську.

Дискурс про самоідентифікацію стає і об'єктом вивчення, і інструментом вивчення семантики ідентичності як елемента картини світу носіїв мови та особливостей мовної особистості в сучасних реаліях життя українського суспільства. Насамперед цей тісний зв'язок демонструє наявність високого оцінно-прагматичного потенціалу соціонімів, тобто лексем, які називають осіб за професією, статтю, віком, національністю тощо.

Останнім часом формування самоідентифікації в українців особливо проблематичним стало в підлітковий період, коли людина схильна до найсильнішого впливу ззовні. Молоді люди не можуть повною мірою усвідомити та оцінити свою роль, свою позицію у суспільстві та житті країни, як наслідок цього у них формується зневажливе ставлення до всього, пов'язаного з країною та державою. Багато в чому це обумовлено банальним недоліком інформації або способів її подання. Частково ці обставини стали причиною зневажливого, а іноді й негативного, байдужого ставлення до своєї рідної мови. Рідна мова має здатність впливати на своїх носіїв інтелектуально, у морально-виховному та культурному аспекті, і тому є засобом, який формує свідомість народу. Тому людина, користуючись мовою у повсякденному житті і особливо у професійній діяльності, ніби підтягується до її рівня, тому йдеться про духовний та інтелектуальний потенціал мови.

Як наслідок, соціолінгвістичний експеримент полягав у аналізі реальних мовленнєвих актів самоідентифікації та самопрезентації українців у сучасних умовах, зокрема у період повномасштабної війни. Для цього було використано матеріали з відкритих джерел, насамперед текстів з соціальної мережі Instagram, де мовці добровільно маркують свою ідентичність. Експеримент передбачав спостереження за тим, які мовні засоби українці застосовують, коли означають себе як членів певної спільноти: етнічної, культурної, професійної чи громадянської. Особлива увага приділялася лексемам-соціонімам («українець», «внутрішній переселенець», «волонтер»), емоційно забарвленим висловам та мовним конструкціям «своє/чуже». Дослідження виявило, що у ситуації війни самоідентифікація стає більш прямою, відкритою та емоційно насиченою. Аналіз також охоплював випадки підміни, мовної гри та «роздування» статусу, що дозволило простежити межі між щирою ідентифікацією та створенням іміджу. Соціолінгвістичний експеримент продемонстрував, як мова використовується не тільки для опису себе, а й як інструмент психологічного

впливу, об'єднання або дистанціювання. Завдяки цьому стало можливим встановити тенденції у формуванні сучасної української мовної самоідентичності та зміну її маркерів під впливом соціально-історичних подій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Б. Семіотичне конструювання публічного простору: війна і мова. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2024. С. 88–122.
2. Бабій І. Мовна політика незалежної України. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. Зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2021. Вип. 45 (1). С. 101–106.
3. Белей Л., Ровняк О. Зміна мовної поведінки українців унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Мовознавство*. 2023. №5. С. 3–39.
4. Бородіна Н. І. Мовна ідентичність у сучасному соціокультурному просторі. *Наукові записки НаУКМА. Філологія*, 1, 2018. С. 57–65.
5. Бріцин В. Мова в час війни: функціонування й мовні проскрипції. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2024. С. 123–189.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Вербицька А. М. Соціальні та культурні фактори формування мовної ідентичності. *Мовознавство*, 2. 2023. С. 25–33.
8. Глазова О. П. Жаргон і сленг: як ставитись до них словеснику. *Методичні діалоги*. 2003. № 9 С. 37–42.
9. Готько Н. Мова в мережі інформаційно-комунікативного простору суспільства. *VERSUS: науково-теоретичний часопис*. No 1 (8). 2016. С. 94–98.
10. Гриценко П. Ю. Українська мова в сучасних реаліях державотворення в Україні: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 9 листопада 2022 року. *Visnik Nacional Noi Academii Nauk Ukraini*, 2023, (1). С. 73–78.

11. Дрони, навчання військових, гуманітарні проекти – зустріч міністрів оборони України та Нової Зеландії. День. 04.09.2025. URL: <https://day.kyiv.ua/news/040925-drony-navchannya-viyskovykh-humanitarni-proyekty-zustrich-ministriv-oborony-ukrayiny-ta>.
12. Жадан С. Ворошиловград. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2018. 320 с.
13. Загнітко А. П. Сучасний лінгвістичний словник. ДонНУ ім. В. Стуса, 2020. 920 с.
14. Етимологічно-семантичний словник української мови = Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language : [у 4 т.] / Митрополит Іларіон; за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег: Волинь, 1979 – 1994.
15. Інстаграм. URL: <https://www.instagram.com>.
16. Коваленко А. М. Мовна гра як лінгвістичне явище. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 44. С. 127–129.
17. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
18. Концепція Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 474-р від 19 травня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2021-p#n10>.
19. Косович О. Мова та національна ідентичність: монографія. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2019. 203 с.
20. Костенко Л. Кольорові миші. Освіта.UA. URL: <https://osvita.ua/school/literature/k/70132>.
21. Кузнєцова Т. Суржик у ситуації багатокодовості, або хто, коли і навіщо усвідомлено використовує змішаний субкод/ 2023. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/48320/1/T_Kuznetsova_2023-02-SOR-10.pdf.

22. Кузьомінська Л. Мовна картина світу крізь призму комунікативної діяльності та інформаційного суспільства. *VERSUS: науково-теоретичний часопис*. № 1 (8). 2016. С. 99–105.
23. Кулик В. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ: Дух і Літера, 2021. 312 с.
24. Кулик В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. Збруч. 2023. URL: <https://zbruc.eu/node/114247>.
25. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004. 162 с.
26. Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу». *Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку*. Київ, 2006. С. 99–119.
27. Павлюк С. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах: влада і суспільство. Інститут Кеннана. Київський проект «Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конф. українських випускників програм наукового стажування в США. Львів, 18 – 21 вересня 2003 р. С. 6–11.
28. Питання ідентичності для російськомовних в Україні в контексті збройного конфлікту на сході країни. International Alert / Український незалежний центр політичних досліджень, 2017. URL: <https://www.international-alert.org/app/uploads/2021/08/Ukraine-Russophone-Identity-UK-2017.pdf>.
29. Про забезпечення функціонування української мови як державної: закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
30. Ревуцька С. Мова як складова національної ідентичності у контексті нацбезпеки. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Філологія, 2022. Вип. 3(5). С. 30–37.

31. Редькіна А. Українські національні інтереси й цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Political Studies*. 2023, № 1 (5), с. 144–162,
32. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>.
33. Сенік Р. М. Мова в мережі інформаційно-комунікативного простору суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Філософія. 2013. Вип. 41(1). С. 142–151.
34. Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація. Українсько-російська двомовність. *Лінгвосоціокультурні аспекти*: 36. Наук, праць. Київ, 2007. С. 31–120.
35. Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах. Пресреліз виконавчого директора КМІС А. Грушецького. КМІС. 2025. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1513&page=1>.
36. Сюта Г. М. Лінгвофілософія опозиції «свій – чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова*, 2023. № 2. С. 3–34.
37. Тараненко О. Російсько-українська війна і українська мова. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2024. С. 12–87.
38. Тарасенко Б. В. До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення. *Наук. зап. НТШ: Філол. Науки*. Л., 2006. Т. 60. С. 63.
39. Тлумачний словник української мови. Словник UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=фальсифікація>.

40. Томіленко Л. Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій. *Мовознавство*, 2014, № 4. С. 69-80.
41. Тютюнник Л. Мовні засоби вираження емотивності у текстовому медіаконтенті. *Вісник Національного університету оборони України*. № 80(4), 2024. С. 159–168.
42. Шумейко О. Значення мови для саморозвитку особистості в сучасному українському суспільстві. Проблеми саморозвитку особистості в сучасному українському соціумі, eds. А. Гетьман, В. Лозовой, О. Прудникова, Л. Сідак, Ю. Меліхова. Харків: 2019, 121 с.
43. Яроцька Г. С. Новітні соціолінгвістичні опитування в Україні як база даних у лінгвоконфліктологічних дослідженнях. *Мова*. 2023. № 40. С. 22–28.
44. A Dictionary of Sociology. Ed. By G. Scott and G. Marshall. Third Edition Revised. Oxford: OUP, 2009. 816 p.
45. Alias Arlini binti. Wilhelm Von Humboldt: A Critical Review on His Philosophy of Language, Theory And Practice of Education. *Journal Of Creative Writing*. Vol. 2(2). Pp. 21–29.
46. Baker David B., Sperry H. History of Psychology. In R. Biswas-Diener & E. Diener (Eds), Noba textbook series: Psychology. 2025. URL: <https://nobaproject.com/modules/history-of-psychology>.
47. Barker C. Cultural Studies. Theory and Practice. SAGE Publications, London-Thousand Oaks – New Delhi, 2003. 484 p.
48. Bauman Z. Identity in the Globalizing World. *SA*. 2001. Vol. 9, № 2. P. 121–129.
49. Before the day of Ukrainian Writing, sociologists conducted a «language» survey: what were the results. (2021). URL: <https://novynarnia.com/2021/11/08/movne-opytuvannya/>.
50. Brubaker R., Cooper F. Beyond identity // theory A. Society. *Dordrecht*, 2000. Vol. 29, n 1. P. 1–47.

51. Dzyublenko I. The language issue of Ukraine during the russian-Ukrainian war. The impact of centuries of repression of the Ukrainian language on modern society. *Foreign Affairs*, Vol. 33, No. 2. 2023. Pp. 21–30.
52. Erikson E. Identity and the Life Cycle. W. W. Norton & Company, 1994. 132 p.
53. Fishman J. Language maintenance, language shift and Reversing language shift. *The handbook of bilingualism*. London : Blackwell, 2006. P. 406–436.
54. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. New York: Pantheon Books, 1972. 245 p.
55. Gal S. Language shift: Social determinants of linguistic change. *Bilingual Austria*. New York : Academic Press, 1979. 203 p.
56. Gergen K. Technology and the Self : From the Essential to the Sublime / K. Gergen // Grodin D. & Lindlof T. (Eds.) *Constructing the Self in a mediated World*. London: Sage, 1996. P. 127–140.
57. Gleason P. Identifying Identity: A Semantic History. *The Journal of American History*. Vol. 69. No. 4 (Mar., 1983). P. 910–931.
58. Grosjean F. Bilingualism, individual. *Concise encyclopediya of sociolinguistics*. Amsterdam : Elsevier, 2001. P. 10–16.
59. Hall S. Introduction: Who Needs Identity. *Questions of Cultural Identity*. London: Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 1996. 208 p.
60. Hentschel G., Reuther T. Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine. *Colloquium: New Philologies* 5(2), 2020. Pp. 105–132.
61. Hentschel G., Taranenko O. Bilingualism or tricodalism: Ukrainian, Russian and «Suržyk» in Ukraine. Analysis and linguistic-geographical mapping. *Die Welt der Slaven*. 2021. Pp. 268–299.
62. Hoffman D. The Interface Theory of Perception. *Object Categorization: Computer and Human Vision Perspectives*. Edited by S. Dickinson, M. Tarr, A. Leonardis, B. Schiele. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. Pp. 148–165.

63. Hofstede G. Culture's Consequences and Cultures and Organizations: Software of the Mind. 2010. 549 c.
64. Hozhabrossadat, S Linguistic Identities: How Code-switching and/or Code crossing help constructing solidarity or otherness in multilingual societies. *Inter. J. Eng. Lit. Cult.* 3(6). 2015. Pp. 194–198.
65. Janaway C. Beyond Selflessness: Reading Nietzsche's Genealogy. Oxford : Oxford University Press, 2009. 296 p.
66. Kulyk V. Why and How We Must Support the Ukrainian Language. Критика. 2015. URL: <https://krytyka.com/en/articles/why-and-how-we-must-support-ukrainian-language>.
67. Lehmann C. Wilhelm von Humboldts Theorie der Sprachevolution. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*. Vol. 48(4). URL: https://www.researchgate.net/publication/329438307_Wilhelm_von_Humboldts_Theorie_der_Sprachevolution.
68. Levinger J. Language war – war Language. *Language sciences*. Vol.16. No 2. 1994. Pp. 229–236.
69. Lönngren T., Rosén T., Yurchenko O. Scorched by War: A Report on the Current Language Situation in Ukraine. SCEEUS Report Series on Ukrainian Domestic Affairs, No. 11. 2023. URL: https://sceeus.se/en/publications/scorched-by-war-a-report-on-the-current-language-situation-in-ukraine/#pll_switcher.
70. Ochs E., Schieffelin B. Language socialization: An historical overview. *In Encyclopedia of language and education*, 2008. Pp. 2580–2594.
71. Phinney J., Ong A. Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions. *Journal of Counseling Psychology*. 2007. Vol. 54. No. 3. P. 271–281.
72. Redrawing the Language Map of Ukraine. Expert insights on significant changes in language use since the last census. CLEAR Global. URL: <https://clearglobal.org/wp-content/uploads/2023/01/CLEAR-Global-Language-data-validation-Ukraine-2022-English.pdf?hsCtaTracking=a2660a5f-47ae-4347-8d5a-804ae53309b8%7C3469575a-29bb-47cc-8f8e-507536e81710>.

73. Ricoeur P. Time and Narrative. University of Chicago Press, 1984. 195 p.
74. Rovira L. C. The relationship between language and identity. The use of the home language as a human right of the immigrant. *REMHU-Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana*. 2008. No. 16 (31). Pp. 63–81.
75. Sapir E. Linguist, Anthropologist, Humanist. University of Nebraska Press, 2010. 520 p.
76. The Foucault Reader, ed. P. Rabinow. New York: Pantheon, 1984. 390 p.
77. Tilly Ch. Citizenship, Identity and Social History. *International Review of Social History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 1–17.
78. Unesco 2023. Indigenous Languages Decade (2022–2032). Online. Accessed May 30, 2023. URL: <https://www.unesco.org/en/decades/indigenous-languages>.
79. Verbytska L., Babii I., Botvyn T., Konivitska T., Khlypavka H. The language education and the language component as an element of countering hybrid threats in Ukraine. *Multidisciplinary Science Journal*. 2023. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12003/1/Стаття_2023.pdf.
80. Whorf B.L. Language, thought, and reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf / Ed. By J. B. Carroll. Cambridge: The MIT Press, 1956. P. 246–270.
81. Zayarnyuk A., Sereda O. The Intellectual Foundations of Modern Ukraine: The Nineteenth Century. London: Routledge. 2023.

ДОДАТКИ

Додаток А

Вектори змін української мови та мовної ситуації в Україні під час російської воєнної агресії та повномасштабного вторгнення

	Корпусні	Апелятивні	Неологізація Ревізія
		Ономастичні	Неологізація Ревізія
	Внутрішньомовні	Узуальні	Формування пропагандного дискурсу Евфемізація незручних реалій Військова інструменталізація мови для розпізнавання <i>свій/чужий</i> Перехід військової термінології, сленгу, забобонів та комунікаційних норм у загальний вжиток Зниження рівня табуованості вульгаризмів і обценізмів Використання малої літери для написання власних назв росіян Воєнні форми етикету
Мовноситуативні	Втрата престижу російської мови, її стигматизація Перетікання між мовними спільнотами Модифікація моделей перемикавання кодів Українізація мовного ландшафту Зріст популярності україномовного продукту Самоідентифікація		

Словник самоідентифікації в українській мові***Сімейно-споріднена самоідентифікація***

Батько

Мати

Сестра

Брат

Дядько

Тітка

Онук

Онуча

Племінник

Племінниця

Кузен

Прадід

Прабаба

Статева самоідентифікація

Чоловік

Жінка

Хлопчик

Дівчинка

Юнак

Вікова самоідентифікація

Чоловік

Жінка

Хлопчик

Юнак

Дівчинка

Дівчина

Бабуся

Дідусь

Мати

Батько

Братик

Сестричка

Прадід

Прабаба

Національна самоідентифікація

Українець

Татарин

Румун

Поляк

Словак

Чех

Американець

Нація

Плем'я

Народ

Етнос

Інтернаціоналізм

Націєтворення

Націєтворець

Україноцентричний

Україноцентристський

Українотворчий

Українотворення

Дерусифікація

Дерусифікований

Бандерівці

Мазепинець

Україномовний

Киянин

Харків'янин

Одесит

Львів'янин

Тернопілець

Черкащанин

Англоман

Англофіл

Англофоб

Антисеміт

Русофоб

Українофіл

Професійна самідентифікація

«Релігія»

Священик

Пастор

Рабин

Капелан

Місіонер

Провідник

Проповідник

Святий отець

Служитель

Регент

Церковний староста

Патріарх

Митрополит

Архієпископ

Єпископ

Протоієрей

Ієрей

Диякон

«Полювання та рибальство»

Єгер

Мисливець

Рибалка

Інспектор

Лісник

«Сільське господарство»

Агроном

Фермер

Ветеринар

Зоотехнік

Гідротехнік

Інженер-механік

Садівник

Озеленювач

Тракторист

Доярка

Бджоляр

Землероб

Рільник

Водій сільськогосподарської техніки

«Техніка»

Інженер-механік

Архітектор

Радіомеханік

Інженер-конструктор

Електромонтажник

Зварник

Токар

Технолог

Розробник програмного забезпечення

Системний адміністратор

Мережевий інженер

Аналітик даних

Спеціаліст з кібербезпеки

Веб-розробник

Спеціаліст з телекомунікацій

Тестувальник програмного забезпечення

«Військова служба»

Солдат

Стрілець

Кулеметник

Гранатометник

Мінометник

Оператор БПЛА

Сапер

Командир танка

Водій БМП/БТР

Механік-водій

Бойовий медик

Медсестра

Логіст

Водій

ІТ-фахівець

Зв'язківець

Розвідник:

Відеооператор

Спеціаліст з Data Science

«Медицина»

Лікар

Хірург

Діагност

Лаборант

Акушер

Гінеколог-ендокринолог

Окуліст

Парамедик

Психіатр

Фельдшер

Терапевт

Стоматолог

Санітар

Реаніматолог

«Будівництво»

Архітектор

Інженер

Столяр

Тесляр

Каменяр

Плиточник

Маляр

Монтажник

Оператор будівельних машин

Оздоблювальник

Прораб

«Сфера обслуговування»

Кухар, кондитер, піцайоло, сушист

Бариста
Офіціант, бармен
Продавець-консультант
Перукар
Косметолог
Майстер манікюру, педикюру
Масажист
Адміністратор готелю, салону краси
Дворецький
Покоївка
Експерт з персоналізованих подорожей
Прибиральник
Клінер
Швачка
Кравець
Сантехнік,
Майстер ЖКГ
Робітник з комплексного обслуговування та ремонту будинків
Продавець
Касир
Оператор АЗС
Кур'єр
Спеціаліст по закупкам

«Транспорт»

Водій
Водій таксі
Автомеханік
Випробувач
Інспектор з безпеки руху
Ревізор автомобільного транспорту

Машиніст колійної машини
Матрос
Боцман
Моторист
Машиніст котельної установки
Судновий кухар
Буфетник
Офіціант
Стюард
Капітан судна
Капітан порту
Головний механік судна
Головний диспетчер порту
Інспектор з безпеки мореплавання
Радіоелектронік
Машиніст електропоїзда
«Наука»
Біолог
Фізик
Математик
Хімік
Еколог
Лінгвіст
Філолог
Перекладознавець
Історик
Соціолог
Інженер-розробник
Інженер з автоматизації
Технолог виробництва

Фахівець з розробки програмного забезпечення

Викладач вищої школи

Науковий керівник

Докторант

Професор

«Освіта»

Вчитель

Учень

Студент

Вихователь

Викладач

Лектор

Тренер

Педагог

Тьютор

Ігропедагог

Психолог-педагог

Логопед

Шкільний бібліотекар

Соціальний педагог

Релігійна та ідеологічна самоідентифікація

Адвентист

Баптист

Буддист

Євангеліст

Кальвініст

Католик

Мусульманин

Православний

Протестант

Паломник

Атеїст

Агностик

Діалектик

Ідеаліст

Матеріаліст

